

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Խ Վ Մ

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԳՐՔԵՐՈՒ ԿԱՐԳԸ ՀԱՅՈՑ ՔՈՎ

ԳՐԵՑ

Հ. ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ՍԵՔՈՒԼԱՅ

ՄԽԻԹ. ՈՒՆՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1949

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԶԿ

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CLX

**DIE REIHENFOLGE
DER BÜCHER DES
NEUEN TESTAMENTES
BEI DEN ARMENIERN**

VON

P. AUGUSTIN SZEKULA

MECHITHARIST

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1949

ДУБЛЕТ

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԳՐՔԵՐՈՒ ԿԱՐԳԸ ՀԱՅՈՑ ՔՈՎ

ԳՐԵՑ

Հ. ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ՍԵՔՈՒԼԱՅ

ՄԻՆԹ. ՈՒԽՏԷՆ

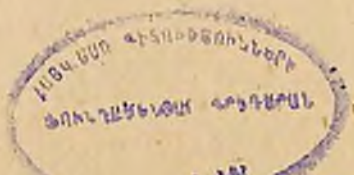
A 88205

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻՆԹԱՐԵԱՆ ՏԳԱՐԱՆ

1949

ԱԶԴ

Նոր կտակարանի հայոց մասնագիտական հարցի մը նուիրուած է աշխատասիրութիւնս, գոր ջանացի լուսաբանել :

Աշխատութիւնս նախ լոյս տեսած էր «Հանդէս Ամօրեայ»ի էջերու մէջ (1947, էջ 97—106, 179—190, 289—299, 347—357, 483—489) : Արտատպութիւնս կրած է քանի մը մանր փոփոխութիւններ, տեղ տեղ նաեւ ընդլայնումներ :

Մասնաւոր շնորհակալութիւն կը պարտիմ Մեծ. Հ. Ներսէս Վ. Ալիմեանի, որ իր ընտելական ազնուութեամբ ուղեցոյց եղաւ ինձ աչս նախընծայ աշխատասիրութեանս ընթացքին :

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԵՂ

Աղդ	6
Բովանդակութիւն	6
Ա. ՄԱՍ — ԱՂԲԻՐՆԵՐ	
1. Ընկալեալ խմբաւորում	1
2. Հայոց ծանօթ օտար ցուցակներ.	
ա. Կ ա ն ո ն ա գ ի Ր ք	
1. Լաւողիկէի ժողով	3
2. Անտիոքայ Բ. ժողով	4
3. Ի ձեռն Կղեմայ Կանոնք	6
4. Պարտաւայ Կանոնք	7
5. Կանոնք Հարցն Հետեւոյաց	14
բ. Ս. Հ ա Ր ք	
1. Կիւրեղ երեսնադեմացի	15
2. Եւթաղ	17
3. Եւաղր	17
4. Եւսերիս Կեսարացի	17
5. Յովհաննէս Ոսկերեբան	17
3. Հայ ցուցակներ	
1. Անանիա Շիրակացի	21
2. Գէորգ Կաղն	25
3. Վիեննայի Ձեռ. Թ. 320	27
4. Սարկաւաղ վարդապետ	31
5. Գրիգոր Որդի Աբասայ	35
6. Միւրթար Այրիվանեցի	39
7. Գրիգոր Տաթևացի	41
8. Առաքել Սիւնեցի	43
9. Ստեփանոս Ձիք	44
10. Ճաչոց	47
11. Աղաբեա Կաթողիկոս և. Ձեռնադրութիւն Եպիսկոպոսաց	48

Բ. ՄԱՍ — ԲՆՆՅԱԹԻՒՆ

	Էջ
1. Աւետարանք	51
2. Առաքելականք	
Ա. Դործք Առաքելոյ	59
Բ. Թղթեր	62
ա. Կաթողիկոսայք	65
բ. Պառլամենք	67
3. Եպիսկոպոսի Երանանք	80
4. Հանդիսոյ Երանանք	82
5. Աղերս եւ թողի	84
Resume	86

Ա. ՄԱՍ

ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ

1. ԸՆԿԱԼԵԱԼ ԽՄԲԱԻՈՐՈՒՄ

Նոր Կտակարանի Գրքերու լոկ յաջորդականութիւնը ընտրած ենք նիւթ մեր այս ուսումնասիրութեան, առանց նկատի առնելու անոնց կանոնականութեան հարցը:

Մանօթ չէ քննադատութեան անհատ մը, որ հեղինակ կարենայ համարուիլ Ս. Գրոց արեւելեան կամ արեւմտեան խմբաւորումին, բայց ոտույդ է թէ արեւելք արդէն Դ. դարուն թէ՛ հին ու թէ՛ Նոր Կտակարանի մասերուն մէջ կը տիրէր որոշ յաջորդականութիւն մը¹: Թէ Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութեան ժամանակ ընդգրկուած է որոշ ցուցակ մը, այդ չենք գիտեր, բայց եւ այնպէս շատ հաւանական կը զտնենք, որ յունական ցուցակ մը ուղղութիւն տուած ըլլայ մեր թարգմանիչներուն:

Այսօր իբրեւ ընկալեալ խմբաւորում կը հանչցուի այն կարգը, որուն հետեւած է Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան իր 1805ին հրա-

¹ Հմտ. Th. Zahn, Geschichte des Neutest. Kanons. Erlangen, 1890. հար. Բ., էջ 343:

տարակած Աստուածաշունչին մէջ²։ Այս
կարգը իր ընտրած «ընտրելազոյն զբնագիր
գաղտնիք»ի կարգը չէ, ինչպէս ինքն ալ կը
խոստովանի ծանօթութիւններուն մէջ, այլ
կազմուած է համեմատութեամբ ձեռագիր-
ներուն մէջ տիրող ա՛յն կարգին, որոնք
բաղդատութեան առնուած են հրատարա-
կութեան համար, առանց անտեսելու նաեւ
յուսական «հաւատարմազոյն բնագիրները»։

Զօհրայի կարգն է՝

Աւետարանք՝	առ Եփեսացիս
Մատթէոս	„ Փիլիպեցիս
Մարկոս	„ Կողոսսացիս
Ղուկաս	„ Թեոֆանիէի-
Յովհաննէս	ցիս Ա.
Գործք Առաքելոց	„ Թեոֆանիէի-
Կաթողիկեայք՝	ցիս Բ.
Յակոբայ	„ Երրացեցիս
Պետրոսի Ա.	„ Տիմոթէոս Ա.
Պետրոսի Բ.	„ Տիմոթէոս Բ.
Յովհաննու Ա.	„ Տիտոս
Յովհաննու Բ.	„ Փիլիմոն
Յովհաննու Գ.	(յօր. Թուղթ Կորն-
Յուդայի	թացւոց Գ.)
(յօր. Աղերս Եւրա-	Յայտնութիւն Յով-
դեայ, Յայտնու-	հաննու
քիւն Յովհաննու)	Յառելուած՝
Պաղոսի Առաքելոց՝	Թուղթ Կորնթաց-
առ Հռովմայեցիս	ւոց Գ.
„ Կորնթացիս Ա.	Հանդիստ Յովհան-
„ Կորնթացիս Բ.	նու (յօր. չիք)
„ Գաղատացիս	Աղերս Եւթաղեաց :

² Աստուածաշունչ Մատեան Հին և Նոր Կտա-
կարանաց, Վենետիկ 1805:

2. ՀԱՅՈՑ ԾԱՆՕԹ ՕՏԱՐ ՅՈՒՑԱԿՆԵՐ

ա. Կանոնագիրք

1. Հայ թարգմանիչները Աստուածա-
չունչի «ոսոյց» եւ «Հաստատուն» օրինակ-
ներու հետ կը բերեն նաեւ Նիկիական կո-
չումը կանոնները: Այս Նիկիական կանոն-
ներու խումբին մէջ են Լաւոդիկէի ժողովոյն
(365) վճիռները, որոնք հասած են մեղ Ե.
դարու թարգմանութեամբ: Այս ժողովին
ԾԵ. (ԾԴ.) որոշումը, որ յաւարէնի մէջ
կը կրէ Կ. (ԾԹ.) համարը³, կը հայր Ս.
Դրոց կանոնականութեան հարցին: Նոր
Կտակարանի Դրքերը Հոս նոյն կարգն ունին
ինչպէս Զօհրապեան: Կը պակսին միայն քանի
մը ձեռագրերու մէջ Պօղոս Առաքեալի քանի
մը թղթերը: Այս կէտին պիտի անդրադառ-
նանք վարը:

«Նորոց Կտակարանաց Դ. Աւետարանք.

Մատթէոս

Մարկոս

Դուկաս

Յովհաննէս

Գործք Առաքելոց

Կաթողիկէք թուղթք է

ա. Յակոբայ

բ. Պետրոսի

³ Հմմտ. K. J. Hefele: Conciliengeschichte, Freiburg i. Br. 1873. Ա հար., էջ 748. J. B. Pitra: Juris Eccl. Graec. Historia et Monumenta. Romae 1864, էջ 504:

դ. Յովհաննու

ա. Յուզայր

Պաւղոսի թուղթք

ա. Առ Հռովմայեցիս

բ. „ Կորնթացիս

ա. „ Գաղատացիս

(ա. „ Եփեսացիս)

ա. „ Փիլիպեցիս

ա. „ Կոլոսացիս

ա. (բ.) „ Թէսաղոնիկեցիս

ա. „ Եբրայեցիս

ա. „ Տիմոթէոս

բ. „ Տիտոս

ա. „ Փիլիմոնէ»

2. Հայոց Կանոնադիրքը կը ճանչնայ նաև Սահմանք Անտիոքայ Բ. Ժողովոյն⁴ : Այս Ժողովը, որ պատմական կեղծիքի մը երեւոյթն ունի, իր «Սահման»ները քաղած է Ս. Հարց դործերէն, որոնք ճոխացուած են Ս. Գրոց վկայութիւններով : Թ. Կանոնը որ կը բովանդակէ Ս. Գրոց ցանկ մը, առնուած է Լաւողիկէի Ժողովի որոշումներէն եւ լրացուած, ինչպէս կ'երեւայ, Անանիա Շիրակացոյ «Որքանութենէն» (տես վարը էջ 21) :

⁴ ԶԼԼ. Վիեննայի Մխիթ. Մատ., Թիւ 810. ԲՊ. 134բ :

«Նոր Կտակարանք շորք աւետարանիչքն .

Մատթէոս

Մարկոս

Լուկաս

Յովհաննէս

Գործք Առաքելոց

Կաթողիկեայց թու]ստք է

ա . Յակովբա(յ)

բ . Պետրոսի

դ . Յովհաննու

ա . Յուդայի

Պաւղոսի թուղթք ԺԴ .

առաջինն առ Հռովմայեցիս

բ . ,, Կորնթացիս

դ . ,, Նոսին

դ . ,, Գաղատացիս

ե . ,, Եփեսացիս

դ . ,, Փիլիպեցիս

է . ,, Կողոսացիս

ը . ,, Թէսաղոնիկեցիս

թ . ,, Նոսին

ժ . ,, Եբրայեցիս

ժա . ,, Տիմոթէոս

ժբ . ,, Նոյն

ժգ . ,, Տիտոս

ժդ . ,, Փիլիմոն

Այս սահմանք եղան ի Ժողովոյն Անտիո-
քայ :

Միանդամայն նորոց Կառնարանաց տունս
ԱՓՇՂԱ. . . .» :

3. Եկեղեցական-կանոնական հարցերուն մէջ շատ մեծ հեղինակութիւն վայելած են մեր քով «Սահմանք եւ կանոնք սուրբ Առաքելոցն ի ձեռն Կղեմայ առաքեալ հեքսանասց» : Կանոնադրքին մէջ «Վարդապետութիւն Առաքելոց» բաժնին կը յաջորդեն ասոնք :

Յունարէն բնագիրը, որուն վրայէն կը համարինք թէ հղած ըլլայ հայ թարգմանութիւնը, աւելի անաղարտ պահած է անոր վերջաւորութիւնը, որ կը պակսի հայերէնին մէջ⁵ : Այս պահաս ԶԵ (ՉԴ) կանոնը իր ամբողջութեամբ ցուցակ մըն է Եկեղեցւոյ մէջ կանոնական համարուած Գիրքերու : Այս պակասը չէ վրիպած գիտնականներու աչքէն : Անդրադարձութիւններ կը գտնենք այս նկատմամբ Ֆրէտէրիք Մուրատի «Յայտնութեան Յովհաննու հին հայ թարգմանութեան» արժէքաւոր ուսումնասիրութեան մէջ⁶ : Աւելի ծանրացած է այս կէտին վրայ Մելիք-Թանդեան⁷ : Նա կը յաջողի երեւան հանել հայ ձեռագիր մը՝ էջմ. Թ. 740, ուր իրապէս կը գտնէ ուրիշ ձեռագիրներու մէջ պակսող 85րդ կանոնը համաձայն յունական

⁵ Pitra, էջ 35—36. Հմտ. Կէտիկեան Հ. Հ., Կանոնադրք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ. Վենետիկ 1941, Ա. Առաքելական Կանոնք, էջ 42 :

⁶ Տպ. Երուսաղէմ 1911, էջ ԽԶԳ :

⁷ Հայոց Եկեղեցական իրաւունքը. Շուշի 1903, էջ 113 :

րնադրին : Այս մասին կը խորհրդածէ Մեկիք-Թանդեան, «Բայց թէ ինչո՞ւ մեր ձեռնադրերից միայն 740ում կայ այս 85րդ կանոնը, միւսներում չկայ, պատճառը ճշդութեամբ որոշել չի կարելի, միայն նկատելի է, որ զոնէ առաքելական կանոնների համեմատութեան մէջ թիւ 740 ձեռագիրը ամենաճիշտն է մնացած բոլոր ձեռագրերի մէջ, եւ շատ համապատասխան է յունաստանականին : Ինձ թւում է, որ մեր ձեռնադրերից զուրս է ձգուած այս կանոնը նրա համար որ յիշուած գրքերից մի քանիսը դեռ կասկածելի էին համարում 4—5 դարերում» :

Մեր քննութիւնները սակայն տարբեր եղբակացութեան յանգեցան : Չենք մերժեր թէ թարգմանիչները եւ կամ յետագայ դըրձողիւրները կրնային զուրս թողած ըլլալ այս կամ այն գիրքը, ազդուելով իրենց ժամանակի ըմբռնումներէն քանի մը գրքի կանոնականութեան հարցին շուրջ, բայց այս պատճառ չի կրնար նկատուիլ յապուելու համար ամբողջ կանոնը : Ինքնին թիւ 740 ձեռագիրը փաստ մըն է, քանի որ «ամենաճիշտն է մնացած բոլոր ձեռագրերի մէջ» թէ Առաքելական Կանոններու հայ թարգմանութեան մէջ սկզբնաբար եղած է այդ կանոնը : Թէ ի՞նչպէս զուրս թողուած է ան՝ կը համարինք մեկնած ըլլալ այսպէս .

4. Պարտաւայ ժողովը Սիոն կաթողիկոսի օրով 768ին, որ միակ ազդեցին հնազոյն ժո-

դռնի է, որ հետաքրքրուած կը համարուէր այս խնդիրներով, ունի հետեւեալ իր. կանոնը. «Աղջիկ խօսեալ առն... և ասոյա տմուտնաւոյն: Եւ եղիցի ձեզ տմեկնեցունց, եկեղեցականաց և աշխարհականաց պառտելի Գիրք սուրբ ի հին և ի նոր կտակարանացն⁸...»: Այս իր. կանոնը, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի, կազմուած է իրարու բոլորովին անյարիր երկու մասէ: Բնականոն ընթացքով երկրորդ մասը կազմած ըլլալու էր ԻԵ. ուրոյն կանոն մը, որ սակայն նշանակուած չէ: Պ. Մուրատ (էջ ՄՁԳ.) ձեռնպահ կը մնայ այս երեւոյթին առջեւ և կը բաւականանայ յայտնելու կարծիքս. «իցէ այդ սրպէս և իցէ, յայտ է՝ թէ արդի ճատեալ կանոն (Պարտաւոյ) Ս. Գրոց յօրինեալ է ըստ օրինակի ՁԳ. (ՁԵ.) Առաքելական կանոնի (ըստ յունարէն բնագրի)»: Եւ Վ. Ծովակեան, Սիւնն ամսադրի մէջ (1944 էջ 26) իր հրատարակած գրութեամբն՝ «Պարտաւի ժողովին կանոններուն վերջին յօդուածը» աւելի տներկիւղ կը փառատարի. «Այս կանոնը իր ներկայ ձեւին մէջ կը թուի ըլլալ պատահական յաւելում մը Պարտաւի ժողովին կանոններուն վրայ, կատարուած խմբադրոյի մը կամ ընդօրինակողի մը կողմէ, որ իրեն աղբիւր ունեցած է հնադայն

⁸ Բնագիրը առած ենք մեր Մատենադարանի թիւ 810 ձեռագրէն: Հմմտ. Արսէն Վ. Ղլտճեան, կանոնք Պարտաւի աղային ժողովի. Վաղարշապատ 1905: Արտատպութիւն Արարատ ամսադրէն:

կանոն մը... եւ հետեւաբար ան չի ներկայացնէր Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնական մէկ ժողովին հեղինակութիւնը Ս. Գրոց կանոնին վերաբերմամբ» :

Ի ձեռն Կղեմայ Առաքելական կանոններու յիշեալ ԶԴ. կանոնին թեթեւ համեմատութիւնը արդէն կը բաւէ համոզուելու համար, թէ Պարտաւոյ ժողովոյն ընծայուած Ս. Գրոց այս ցուցակը ոչ թէ միայն քաղուածոյք է Կղեմէսի ԶԴ. կանոնի յունարէն ընադրէն, այլ ստուղիւ բառական թարգմանութիւնն է անոր : Կը հետեւի ասկէ թէ Ս. Գրքի այն ցուցակը, որ կցուած է Պարտաւ իԴ. կանոնին, ամենեւին կապ չունի Պարտաւի ժողովին հետ, այլ մասն է Կղեմայ կանոններուն, որ հայ թարգմանութեան մէջ կորսուած կամ նոյն իսկ չթարգմանուած կը համարուէր : Այս հետեւութիւնը կը հիմնաւորուի նաեւ այն պարագայով, որ ինչ ինչ ձեռագիրներ, այսպէս ZABCD բոլորովին անծանօթ կ'երևան այս կանոնին ինչպէս կը տեսնուի այս Ղլաճեան վրդ. Ի Պարտաւոյ ժողովոյն կանոններու քննական հրատարակութենէն (էջ 25) :

Թէպէտ այսպէս Կղեմայ ԶԴ. կանոնին հայերէն թարգմանութիւնը վերայայանած կ'ըլլանք, բայց առաջին մասը միայն (Հին Կտակարան) : Վասն զի երկրորդ մասը, որ կը բովանդակէր Նոր Կտակարանը, աս. այժմ կորսուած կը համարինք : Թէ ինչպէս կրնար կորսուիլ կանոններու երկրորդ մասը,

ստիժ կու տայ խորհրդածութեանս. մեր այսօրուան կանոնադիրքը աղբիւր ունեցած պէտք է ըլլայ օրինակ մը, ուր կղեմայ կանոններու մէջ Ս. Գրոց ցանկը զրուած էր իրարու յաջորդող երկու թղթերու վրայ: Այս ձեռագրէն՝ երկրորդ թուղթը ինկած էր արդէն, երբ կ'ընդօրինակուէր էջմ. Թիւ 740 ձեռագրի գաղափարը: Իսկ մեր սովորական ընկերը արտադրուած է նոյն սղ օրինակէն, երբ ինկած էր արդէն առաջին թուղթը եւ ետեւսաջութեամբ գետեղուած Պարտաւայ ժողովի վճիռներէն ետքը:

Հոս յատաջ կը բերենք հայերէն թարգմանութիւնը մեր Մատենադարանի Թիւ 810 ձեռագրէն, յունարէնը առած ենք Pitraի հրատարակութենէն: Կը ներկայացնենք միայն Հին Կտակարանի մասը, քանի որ միայն սղ կտորը ծանօթ է մեզ հայերէն թարգմանութեամբ:

Ἦστο δὲ ὅμιν πᾶσι, κλη- եւ Լղիցի ձեզ ամենե-
 ρικοῖς καὶ λαϊκοῖς, βιβλία րուն Լկկղեցականայ եւ
 σεβάσματα καὶ ἅγια, τῆς μέν տխարհականայ պաշտելի
 παλαιᾶς διαθήκης· Μωϋ- զիրք սուրբք ի Հին [եւ ի
 σέως πέντε, Γένεσις, Ἔξο- նոր] Կտակարանայ Մով-
 δος, Ἀευτακόν, Ἄριθμοί, Δευ- սէսի [Գիրք]՝ Ծննդոց,
 τερονόμιον· Ἰησοῦ τοῦ υἱ- Ելիցն, Ղեւտականն, Թիւք,
 οῦ Ναυῆ, ἔν· Κριτῶν, ἔν· Երկրորդ Օրէնք, Բեսու-
 Ρουθ, ἔν· Βασιλειῶν, τέσ- նուեայ, Դատաւորացն եւ
 σαρα· Παραλειπομένων, τῆς Հոռութայն, Թաղաւորու-
 βιβλίου τῶν ἡμερῶν, δύο· թեանց Դ. Մնացորդայն
 Ἔσθρα, δύο· Ἐσθῆρ, ἔν· զրոց աւուրք Լրկու·
 Μακκαβαίων, τρία· Ἰώβ, Եզրի Բ [բանք]: [Գիրք]

չունինք: Միևիթար Այրիվանեցի իր պատմութեան մէջ¹⁰ ունի Պօղոս տառքեայի թղթերու ցուցակը, որուն խորագիրն է՝ «Իսկ ըստ գրութեանն Կղեմայ որպէս եղիտ»: Ո՞վ էր այս Կղեմէսը եւ ո՞վ որ «եղիտ»:

Zahn¹¹ կը փորձէ նոյնացնել այս անձը Կղեմէս Աղեքսանդրացիին հետ: Այս եղբակացութեան ելակէտ առած է նա Մովսէս Խորենացիի ուսումնական ճամբորդութեան աւանդութիւնը: Zahn սակայն իր այս եղբակացութեան անհաստատ ըլլալուն համոզուած էր երբ կը հաստատէ, թէ իրեն անմեկնելի կը թուի այն պարագան, որ Երբայեցոց թուղթը այս ցուցակին մէջ աղեքսանդրեան սովորութեան հակառակ՝ զբուռած է հասարակութիւններու ուղղուած թղթերէն հաք: Կղեմէս Աղեքսանդրացիին Գաղտաոցոց թղթէն անմիջապէս յառաջ կամ հաքը կարգած ըլլալու էր զայն: Հ. Գ. Գալէմքեարեան¹² չի տարակուսիր թէ «Յիշեալ Կղեմէսն է Կղեմէս Հոմայեցիին (Ա. դար), որուն անուամբ պատուով կանոնք նաեւ Հայոց կանոնագրոց սկիզբն անցած են»: Հ. Գալէմքեարեանի կարծիքը մեզ շատ հաւանալի կ'երեւայ: Հոս զլիաւոր զժուարութիւնը,

¹⁰ Միևիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական: Պետերբուրգ, 1867, էջ 34:

¹¹ Th. Zahn, Forschungen zur Geschichte des Neutest. Kanons V, Erlangen 1893, էջ 109—157. Über einige armenische Verzeichnisse kanonischer und apokrypher Bücher, էջ 154:

¹² Հանդէս Ամսօրեայ 1891, էջ 163:

որուն չէ անդրադարձած Հ. Գալէմքեարեան ,
այն է , որ յունարէն օրինակը չունի Պօղոս
Առաքեալի թղթերուն թուումը , այլ լակո-
նական ոճով՝ Παυλου ἐπιστολαι δεκατέσσαρ ες
միայն յառաջ կը բերուին : Սակայն այս
դժուարութիւնն ալ լուծած կը համարինք
այս տրամաբանութեամբ . Գրքի մը մէջ ,
որպիսի է մանաւանդ Կանոնադիրքը , շատեր
թոյլ տուած են իրենց , սրբագրութիւններ ու
մեկնութիւններ աւելցնելու , չենք երկրայիւր ,
որ Հայր Կա'մ թարգմանութեան ժամանակ
եւ Կա'մ յետագայ դրչագիրները , ամբողջացը-
նելու զխառնումով՝ ընդլայնած ըլլան այդ Կա-
նոնը՝ ներմուծելով այն ցուցակը , զոր Այրի-
վանեցին մեզ կը ներկայացնէ : Շատ հնա-
րաւոր է եւ այն , որ նախկին թարգմանու-
թիւնը եղած ըլլայ , արեւէն այսպէս մեկնա-
բանուած յունարէն դադարարի մը վրայէն :

Երկրորդ հարցին պատասխանը թէ՛ ո՞վ
է որ «եզիտ» , մեզ շատ հաստատուն կուտան
մը կու տայ ստուգելու համար հարցի նիւթ
եղած թղթերու անկումին ժամանակը :

Այրիվանեցւոյ՝ «Իսկ ըստ գրութեանն
Կղեմայ որպէս եզիտ» կը թարգմանէ Bros-
set ¹³ , «Ou, suivant une liste trouvée par Clément ,
զոր Կ'առաջարկենք ուղղել՝ comme il avait
trouvé chez Clément , այսինքն՝ ո՛չ թէ ինչպէս

¹³ M. Brosset, Histoire Chronologique par
Mkhithar d'Aïrivank, XIIIe S. [Mémoires de l'Aca-
démie imp. des sciences de St. Pétersbourg T. XIX,]
1869, էջ 23 :

զտած է Կղեմէս, այլ՝ ինչպէս զտած է (ուրիշ մը) Կղեմէսին քով: Այս անձանութիւնը ուրիշ մէկը չէր բացի եթէ Յովհ. Սարկաւազ վարդապետը, որովհետեւ Այրիւմանեցիին այս ամբողջ գլուխը, ուր կը գտնուի յիշեալ ցուցակը, նուիրած է Սարկաւազ վարդապետի «Կարգադրութիւն»ներուն: Նոյն միտքը յայտնած է նաեւ Հ. Գալէմքեարեան¹⁴: Եթէ Սարկաւազ վարդապետ մեռած էր 1140ին, ժ.Գ. գարու սկիզբը կրնանք համարել ամենավերջին եղբը, երբ կորսուած են Կղեմայ կանոններու հայ թարգմանութեան ամբողջական օրինակները, քանի որ Այրիւմանեցիին արդէն չի ճանչնար այդ վերջաւորութիւնը, այլուստ չէր ստիպուեր այս ծանօթութիւնները Սարկաւազէն քաղելու: Այս ցուցակը չի տարբերի Չօհրապի հրատարակութեան կարգէն:

5. Սուրբ Հարց գրուածքներէն ծագաւորապէս հաւաքածոյ մըն է «Յետ առաքելոց սրբոց հարցն հետեւողաց» կոչուած կանոնագրութիւնը¹⁵: Թէ ո՞վ ժողոված է այս կանոնները, չունինք ոչ մէկ վկայութիւն: Մեզ համար ուշադրաւ է վերջին կանոնը, որ ակնյայտնի հանուած է, թէեւ ոչ հաւատարմութեամբ, Կղեմայ ՁԵ. կանոնին հայ թարգմանութենէն, եւ այն՝ ժամանակ մը, երբ

¹⁴ Հանդէս Ամսօրեայ 1891, էջ 163, ծան. 5. «Անշուշտ Սարկաւազ վ.ին առ Կղեմայ տեսած կարգն է այս, զոր Միսիթար կը յիշատակէ այս տեղ»:

¹⁵ Հմմտ. Մելիք-Թանգեան, անդ, էջ 481: Կէտիկեան Հ. Հ.՝ Անդ, էջ 73:

արդէն ինկած էր հայ թարգմանութենէն նոր
կառկարանի մասը պարունակող թուղթը ¹⁶ :

Բ. Ս. Հարֆ

Հարկ է նկատի առնել նաեւ Ս. Հարց
թարգմանական դործերը, որոնց մէջ կը
դանենք քանի մը ցուցակներ : Ասոնք ան-
շուշտ իրրեւ հեղինակութիւն աննշանակ գեր-
չեն ունեցած հայ կանոնի կադմութեան դոր-
ծին մէջ :

1. Կիւրեղ Երուսաղեմացի : Իր անունով
ունինք կրկին ցուցակներ : Գլխաւորն է այն,
որ կը դանենք իր Կոչումն ընծայութեան ա-
նուանումը գործին մէջ ¹⁷ : Մեզ աւելի կը
հետաքրքրէ Նոր կառկարանի մասը, որ
ունի այս հակիրճ բնագիրը. «Իսկ ի նորոց
կառկարանաց չորս Աւետարանք միայն... :
Այլ ընկալջիր դու գոյրծու երկոտասան ա-
ռաքելոցն յայսր վերայ եւ գեօթն թուղթն
գլխաւորս՝ զՅակովբայ եւ զՊետրոսի գեր-
կուս եւ զՅովհաննու երիս, եւ զՅուդայի

¹⁶ Վիեննայի Թ. 810 Զեռագիրն ունի. «Եւ եղիցի
ձեզ ամենեցուն եկեղեցականացը սուրբ գիրք չին եւ
նոր կառկարանաց : Մովսէսի՝ Մնաւորէն, Եւթ, Ղե-
տացիք, Թիւք, Երկրորդ Օրէնք, Յեսու, Դատաւորաց
Հաւթով, Թաղաւորութիւնք չորք. Մնայորդացն
աւուրք. Եզրի երկու բանք, Յովր. Սաղմոսացն ճԾ.
Սողոմոնի Գ. Մարգարէք ԺԲ. Եսա(յ)ի, Երեմիա,
Եղեկիէլ, Դանիէլ, Մակարայեցիք, եւ կալջիք առ ի
խրատել զմանկունս ձեր Սիրաք եւ տէր ընդ ձեզ» :
Ուշադրութեան արժանի է հոս Մակարայեցեաց գրքի
ներկայութիւնը, որ Կղեմէսի հայ բնագրին մէջ կը
պակսի, կը պակսին նաեւ Եսթեր եւ Սողոմոնի գրքե-
րու թուումը :

¹⁷ Տպ. Վիեննա, 1832, էջ 70 :

գլխաւոր թուղթն: Ի վերայ այսր ամենայնի
խրրեւ մատանի հաստատութեան ի վերայ
Լեւալ Պաւլոսի զչորեքտասան քուղքսն»: Այս
կարգը կը համաձայնի յունարէն բնա-
ղրին հետ, այն փոքրիկ տարբերութեամբ,
որ Կաթողիկէսաց թղթերուն թուումը հայե-
րէնի մէջ աւելի բնորոշուած է: Յունարէնի
ունի՝ *πρὸς τοῦτοις δὲ καὶ τὰς ἐπτὰ Ἰαχῶβου*
καὶ Πέτρου, καὶ Ἰωάννου καὶ Ἰούδα καὶ
ἐπιστολάς.

Երկրորդ ցանկը կը գտնուի Մխիթար
Այրիվանեցոյ բնդօրէնակած ճառքնախրին
մէջ¹⁸: Կիւրեղ Երուսաղեմացոյ գործերուն
յունական բնագիրներուն մէջ անձանօթ է
այսպիսի ցուցակ մը: Նոր Կտակարանի
մասն է՝ «Դ Աւետարանքն, Գործքն, է Կա-
թողիկէքն, ԺԴ. թուղթ(ք)ն Պաւլոսի»: Եթէ
անձանօթ հեղինակի մը գործը չէ, որ հոս
Կիւրեղ Երուսաղեմացոյ կ'ընծայուի, կը
միտինք կարծելու, թէ Կոչումն Ընծայու-
թեան մատենին վերի վկայութեան վրայէն
կազմուած ըլլայ այս ցուցակը, թերեւ նոյն
ինքն Այրիվանեցոյ գրչէն: Ամէն գէտքին
այս ցուցակը խմբագրողը անձանօթ մը
չ'երեւար Եւսեբեոյ Եկեղեցական Պատմու-

¹⁸ Ձեռ. Էջմ. Թիւ 1500: Այս ցուցակը առաջին
անգամ լոյս ընծայուեցաւ Արարատ ամսագրի մէջ.
1895, էջ 408, քանի մը գրչագրական սխալներով:
Աւելի լաւ ընթերցուած ունի Մեսրոպ Տէր Մովսէս-
եանի հրատարակութիւնը. *Исторія перевода би-*
блин на армянскій языкъ. Պետերբուրգ 1902, էջ 243:

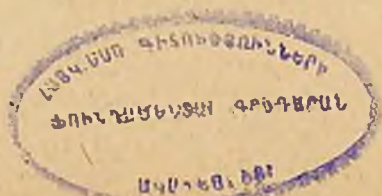
թեան (Ձ. 25) և Կա՛մ Յեղոնիմեայ¹⁹, քանի որ երբայական 22 նշանադրերու վրայ կը բաժնէ Հին օրէնքի գրքերը: Կոչման Ընծա-յութեան ցուցակին հետ եղած կապը շատ գե-ղեցիկ կ'երևայ Հին կտակարանի գրքերու թուումի ժամանակ: Ոչ թէ միայն կը հե-տեւի ան նոյն կարգին, այլ ունի նաեւ բա-նական նմանութիւններ: Հասարակաց են «Ղեւտիկոն» փոխանակ «Ղեւտական» ձեւին. Սողոմոնի գրքերը կը կոչուին «Ստիքերովն եւ գիրք» ներփակելով նաեւ Յովրն ու Սաղ-մոսարանը: «Զգոնութիւն, Եկեղեցիաստէս և Օրհնութիւն Օրհնութեանց» որոնք յետա-դային «Խմատաութիւն, Ժողովոյ և Երգ երգոց» անունը կը կրեն: Նշանադրերու ա-նուանակոչումները կրնան առնուած ըլլալ նաեւ Երեմիայի Ողբերու յուսանցագրու-թեանէն²⁰:

2. Արտաքոյ կարգի մեծ հեղինակութիւն վայելած են Հայոց քով Եւքաղի՝ Պապականության թղթերուն եւ Գործք Առաքելոցի Յատաճարանները ²¹ : Եւթաղի կարգը ունէր բանով համաձայն է Չօհրադի հետ :

13 Եկրոնիմէայ վասն ի քսան եւ յերկուս զիրոյ
առ ի Հերրայեցւոյ զպատմութիւնն թաժանելոյ
Հրաա. Հ. Ա. Վարդանան, Վիեննա 1920:

³⁰ *Zsfm.* F. Wutz, *Onomastica Sacra*, Leipzig 1915, § 954.

21. Ս. Վ. Վարդանեան, Մատենադարձութիւնք Եւթադի Ոստմնաւերդութիւն եւ քննական հրատարակութիւն, Վիեննա 1930:

$$\frac{A}{88205}$$

3. «Սրբոյն Եւագրեայ կարգադրութիւն տառաւածաշունչ տառից» խորագիրը կը կրէ Այրիվանեցւոյ ճատընարի ուրիշ մէկ ցույցակը²²։ Անծանօթ կը մնայ մէկը այս ցույցակին ստոյգ աղբիւրը։ Հաւանօրէն տմփութեամբ մըն է Եւագրի դարձերէն²³։ Նոր Կառկարանի մասն է՝ «Աւետարանքն Գ. Պրակքն, Առաքեալն ԺԵ. Կաթողիկէքն»։

4. Եւսեբիոս Կեսարացի իր եկեղեցական պատմութեան մէջ²⁴ առէ ալ կ'անդրադառնայ Ս. Գրոց կանոնին, բայց չստ մեծ ազդեցութիւն չ'երեւար թէ տեսեցած ըլլայ Ս. Գրքի հոց կանոնին կադմութեան դարձին մէջ։ Կը բաւականանանք նշանակելով տեղիքները, ուր կը խօսի այս մասին. Գ. 3, 10, 18, 24, 25, Ե. 8, Զ. 25։

5. Յովհաննէս Ոսկեբերան թէեւ մասնաւոր ցուցակ մը չէ տուած, բայց իր մէկնութիւններուն մէջ տնի ակնարկութիւններ Նոր Կառկարանի մատենաներու յաջորդութեան մասին։

Հոսմայեցւոյ թղթին Մեկնութեան ներածութեան յաւարէն բնագիրը²⁵ տնի մաս մը, ուր Ոսկեբերան կը շօշափէ այն հարցը թէ ի՞նչ կարգով դրուած են հեթանոսաց

²² Արարատ 1895, էջ 408։ Հմմտ. Տէր-Մովսէս-Լան, անդ, էջ 242։

²³ Եւագր Պանոսյի, Վենետիկ 1907. էջ 221—322։

²⁴ Տղ. Վենետիկ 1877։

²⁵ Montfaucon. Joannis Chrysostomi opera omnia, Parisiis. 1731, t. IX, էջ 425։

Առաքելոյն թղթերը: Այս մասը մինչեւ է. ճասը կը պակսի Վենետիկի հրատարակութեան մէջ: Բարեբախտաբար Գրիգոր որդի Արամայ ²⁶ իր Պատճառայ գրքին մէջ պահած է Յատաջարանութեան այս մասը ²⁷: Կտորս թէպէտ յունական բնագրին ընդարձակութիւնը չունի, բայց քաղուածոյքը եղած է հայ թարգմանութենէն, որ աւելի հարազատ կը ներկայացնէր յայն բնագիրը, քան որ ունի այժմեան յունարէնը, ուր կրճատումներ եղած են: Զայս կը ստիպուինք հետեւցնելու այն իրողութենէն որ յունարէնին մէջ կը պակսին կարգ մը Պաւղոսեան թղթերու անունները, զորոնք չէր կրնար Ոսկերեան գուրս թողած ըլլալ, այսպէս՝ Եփեսացւոց, Տիմոթէոսի, Տիտոսի, քանի որ սոսնց մեկնութիւնը գրած է իր կարգին:

«Եւ մեք սաէ որովհետեւ հանդերձեալ եմք միմի ի ճառս Առաքելոյ, կարեւոր համարեցայ եւ զժամանակն սակ, յորում գրեցաւ թուղթս Հռովմայեցւոց: Ոչ որպէս ոմանք կարծեն, թէ սա յառաջ է քան զամենայն թուղթն առաքելոյ, այլ քան զնոսա միայն, որ ի Հռոմայն գրեցան: Իսկ քան զայլոն կրտսր, թէպէտ եւ ոչ քան զամենեւին: Քանզի Կորնթացւոց Բ. թուղթն յա-

²⁶ Հմմտ. Հ. Ն. Ակիւնեան, Մատենադարանի Հետապատմութիւններ, Ա. էջ 1—43:

²⁷ Զեռ. Վիեննայի Թ. 47, թղ. 171տ. Հմմտ. Հ. Յ. Տաշեան, Յուդայի Միսիթ. Մատենադարանի, էջ 220:

ուաջ են քան զսա, եւ յայտ անտի է, զի մօտ ի կառարած թղթիս ասէ. «Երթամ պաշտել զսուրբան, որ յԵրուսաղէմ»: Եւ թէ «Հաճոյ թուեցաւ Մակեդոնացւոցն եւ Աքայեցւոցն հաղորդութիւն անել ընդ աղքատս սրբոցն, որ յԵրուսաղէմ»: Ուստի յայտ է թէ քան զԿորնթացւոցն Թեսաղոնիկեցւոցն յառաջ է, եւ առաջին քան զամենայն թուղթսն: Զի յառաջնում նուագին, իրեւ ի Թեսաղոնիկէէ զնաց Պաւղոս յԱթէնս, եւ յուսա զհարածուն Թեսաղոնիկեցւոցն, զրեաց յԱթէնաց զԲ քուղքսն Թեսաղոնիկեցւոց: Եւ եկեալ ի Փիլիպպոսաղիս զրեաց զԲ Կորնթացին, որոց զպատճառ գրութեանն յառաջագոյն ասացաք: Զի առ երկրորդ Կորնթացին զրէ. թէ «Վասն այն փութով զրեցի՝ զի մի առաւել տրամութենէն ընկղմեացի այնպիսին»: Եւ առ Թեսաղոնիկեցիսն. թէ «Վասն եզրայրսիրութեան չէ ինչ փոյթ գրել առ ձեզ, զի զուք ինքն աստուածունացք էք»: Իսկ Կորնթացւոցն զսոսա օրինակ դնելով ասէ. «Վասն ձեր պարծեցեալ եմ ի մէջ Մակեդոնացւոցն, եթէ Աքայեցիքն ի հերուն հեաէ պատրաստ են, եւ ձեր նախանձն զբաղումս յորդորեաց»: Եւ ի Կորնթոսէ զրեաց զթուղթն Հռովմայեցւոց. եւ յայտ յասելոյն առ նոսա. թէ «Յանկացեալ եմ անսանել զձեզ զի փոխեցից ի ձեզ շնորհս ինչ հոգեւորս»: Զի թէպէտ նոքա ի Բառնարայ եւ ի Պետրոսէ աշակերտեալ էին, սակայն բազում փախաղանս ունէին զՊաւղոս

տեսանելոյ եւ նախ քան զերթալն նորա ի Հոռմ: Ի Լաւողիկէի Մակեդոնացւոց զրեաց դատաջին թուղթն Տիմոքէի: Եւ յիտալիոյ զԵբրայեցւոց թուղթն: Եւ ի Նիկօպօլսէ զթուղթն որ առ Տիտոս ի Կրիտէս կղզի: Եւ ի Հռովմայ զրեցան Չ թուղթքն. նախ Գաղատացւոցն, Երկրորդ Եփեսացւոցն, Երրորդ Փիլիմոնին, չորրորդ Կոդոսացւոցն, Հինգերորդ Փիլիպեցւոցն, վեցերորդ Տիմոքէի Երկրորդն, որ է վերջին քան զամենայն»:

3. ՀԱՅ ՅՈՒՑԱԿՆԵՐ

1. Աղգային հեղինակներու կողմէ կադմուսած ցուցակներուն մէջ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է Անանիա Շիրակացւոյ «Թիւք որչափութեան տանց Հին եւ Նոր Կտակարանաց» աշխատասիրութիւնը: Հ. Պ. Ֆէրհաթեան²⁸ շատ զեղեցիկ կերպով կը համեմատէ այս ցուցակը Նիկեփորոս Պատրիարքի (806—816) ընծայուած սինաչափական (stichométrie) ցուցակին հետ, եւ կը յանդիսնայ եղրակացութեան, թէ Շիրակացին օգտուած է կա'մ Նիկեփորոսի, ցանկէն ուղղակի եւ կա'մ հասարակաց ազրիւրի մը զոյութիւնը պէտք է ընդունինք «որ շատ աւելի հին ըլլալու է քան ինքնին Նիկեփո-

²⁸ Անանիա Շիրակացւոյ անտիպ էջերէն. Հանդէս Ամսօրեայ, 1908, էջ 20: Հմմտ. Մեսրոպ Տէր Մալեւէսեան *История* անդ էջ 259—260:

րտն... և Հայրենիքն է Երուսաղէմ» : Մենք նկատի առնելով գրութեան միայն Նոր Կտակարանի ցանկը, ամէն բանով համաձայն կը գտնենք զայն Զօհրապի ցանկին հետ : Շիրակացւոյ այս ցուցակին մէջ Յայտնութեան գրքին ներկայութիւնը միայն կատարուելի է, զոր յետագայ գրչադիրներէն ներմուծում կը համարինք, քանի որ ինչ ինչ հնագոյն ձեռագիրներու մէջ արդէն կը պակասի : Տնահամարներու ընդհանուր գումարը՝ ԱՓՇՂԱ. (= 18591) եթէ հաստատուն տուեալ ընդունելու ըլլանք, մեզ չեն գոհացներ ո՛չ Հ. Պ. Ֆէրհաթեանի հրատարակած ցուցակին տնահամարներու թիւերը և ո՛չ Պրոֆ. Ա. Արքա-համեանի ըննական հրատարակութիւնը²⁹ : Հ. Ֆէրհաթեանի յառաջ բերած օրինակին մէջ տնահամարներու գումարն է փոխանակ ողորտուած 18591-ը՝ 18584, իսկ Պրոֆ. Արքա-համեանի քով 18698 : Հ. Ֆէրհաթեանի հաշիւին մէջ կայ անուշադրութեան պակաս մը, որով նա «Կաթողիկէք թուխաք է.» խորագիր-պարբերութեան է թուանշանը իբրեւ տնաչափ առնելով՝ ներմուծած է զայն հաշիւին մեծ, որով երեւութապէս՝ $18584 + 7 = 18591 = \text{ԱՓՇՂԱ}$ ուղիղ թիւը կը հասեցնէ : Այս եօթը թիւի տարբերութիւնը հաւասարելու համար կ'առաջարկենք փոխմանի թղթին խառնուրդ ուղղել էջմիածնի Թ. 154 (Կարենեան)

²⁹ Շիրակացւոյ Մատենադրութիւնը : Երևան 1944, էջ 257—259 :

Կողոսացւոյ թղթին	տունք	Յ:
Թւսապոնիկեցւոյ թղթին	"	ՅԺԲ:
Նորին Բ. թղթին	"	ՃԾ:
Եբրայեցւոցն	"	ՉԾ:
Տիմոթեոս Լ. թղթին	"	ՄԻ:
Նորին Բ. թղթին	"	ՃԶ:
Տիտոսի թղթին	"	ՂԶ: (ՂԿ)
Փիլիմոնի թղթին	"	ԽԸ [ԽԱ]:

Համանդամայն Նորոց Կտակարանաց տունք այս
են՝ Ա՛ՓՇՂԱ:

Պրոֆ. Արրաճամեանի ցուցակը, զոր նա
Շիրակացւոյ վաւերական օրինակը կը հա-
մարի, մեր համոզումով՝ խանդարուած է:
Այս կը տեսնուի Անանիա Շիրակացւոյ
ցուցակին վերջաւորութենէն. «Համանդա-
մայն Նորոց Կտակարանաց տունք այս են
Ա՛ՓՇՂԱ»: Բայց ձեռագիրներու մէջ ան-
փոփոխ պահուած եւ նոյն իսկ դասադրքերու
մէջ մուտ դրած³¹ այս բանաձեւի մասին տա-
րակոյս մը անտեղի է. ուստի ԼԹէ տնահա-
մարներու համազումարը չի տար մեզ սպա-
սուած ԱՓՇՂԱ (18591) թիւը, խաղարումը
տկնելու է: Այսպէս է Պրոֆ. Արրաճամեանի
ներկայ ցուցակը:

Անոնք, որ փոփոխութիւն մուծած են
բնադրի մէջ, չհակասելու համար 1891
թուին, աշխատած են միւս գրքերու տնա-
համարներու թիւը նուազեցնել: Ասոր մէկ

³¹ Գիրք Հարցմանց Գրիգորի Տաթևացւոյ:
Կ. Պոլիս 1729, էջ 451. «Եւ Նոր Կտակարանքն ամե-
նայն՝ են տունք՝ Ա՛. Փ. ՇՂԱ»: Հմմտ. Ժողով Բ.
Անտիոքաց «Միանդամայն Նորոց Կտակարանաց տունք
Ա՛ՓՇՂԱ»:

իրապէս դատական օրինակը կը ներկայացնէ Ա. Արրահամեանի բնադիրը, ուր Պետրոսի Ա. թղթին տնաչափերը զոհ են դաջած Յայտնութեան. որովհետեւ մինչ Պետրոսի Բ. թուղթը որ առաջին թղթի ծաւալին կէսն է, ունի «սունք Մ», իսկ Ա. թուղթը կը ստանայ միայն «սունք Ժ»: Այս խորհրդածուծիւններէն կը հետեւի թէ Անանիա Շիրահայուց բնադրին մէջ սկզբնաբար չկար Յայտնութիւնը համաձայն իջմիածնի թիւ 154 (Կարենեան) ձեռագրին³². ապա անցուած է ան առանց տնահամարի, ինչպէս մեր Մատենադարանի թիւ 30³³, որուն վրայէն կը հրատարակէ Հ. Պ. Ֆէրհաթեան, իսկ ամենավերջը յատկացուած են տնահամարներ, ի հաշիւ միւս տնահամարներուն, ինչպէս ունին ՀՍՍՌ Մատենադարանի թիւ 2180 եւ 699 ձեռագիրները:

2. ԺԱ. դարու ցուցակագիրներէն ծանօթ է Գէորգ վարդապետ «Կաղն» կոչեալ: Մեծ. Հ. Ն. Ակինեան իր ընտելական սղնուութեամբն մեր ուշադրութիւնը հրաւիրեց այս ցուցակին վրայ եւ տրամադրեց մեզ այս մասին իր հաւաքած նիւթերը, որուն համար մասնաւոր շնորհակալութիւն կը պարտիմ Մեծ. Հօր: Էջմիածնի ձեռագրատան թիւ 1320 ձեռագիրը ունի այս խորագիրը. «Գէորգայ Մեծի զխանականի Կաղն կոչեցելոյ յաղաղս շարակարգութեան ԺԴ.:

³² Ֆէրհաթեան, տնդ, ծանօթ. 16:

³³ Տաշեան, Ցուցակ, էջ 174.

թղթոցն Պաւղոսի առաքելոյ ³¹» : Այս գրութիւնը ղժարախտարար ամբողջութեամբ չունինք մեր առջև, բայց կարողացանք գտնել ուրիշ կարեւոր աղբիւր մը, որ լայնօրէն օգտադործած է Գէորգոյ այս Մեկնութիւնը : Այս աղբիւրն է Արատայ որդի Գրիգորի Պատճառաց զիւքը, որուն պիտի անդրադառնանք քիչ յետոյ : Գրիգոր ունի այսպիսի յիշատակութիւն մը. «Դարձեալ տեսցուք եւ զկարգ թղթոցն թէ որպէս գրեցան, զոր ցուցանէ Գիորգ Կադն կոչեցեալ» (Ձեռ. 47, թղ. 162ա) : Այս խորագրին յաջորդող պարբերութիւնը չենք գտնել թէ Գէորգ Կադրնագրէն է հանուած կամ թէ քաղուածոյք մըն է միայն անկէ : Գէորգոյ վերոյիշեալ ձեռագրէն Հ. Ն. Ակինեանի նշանակած մի քանի տողերու համեմատութիւնը Գրիգորի բնագրին հետ, չառ հաւանական կ'ընծայէ այն կարծիքը, թէ այդ պարբերութիւնը իսկական Գէորգի զործն էլլայ :

Գէորգ իր ցուցակը կազմած է հեթանոսաց Առաքեալի թղթերուն գրութեան ժամանակագրական կարգովը : Կոչումները, որոնք կը դործածուին դասաւորումին համար, առնուած են ինքնին թղթերու մէջ եղած վկայութիւններէն :

³¹ Հ. Ն. Ակինեան, Պատմութիւն հոյ Մատենադրութեան, անտիպ :

Գէորգ Կաղի Կարգն է՝

Ան Թեապոնիկեցիս Ա.	Ան Տիտոս
” ” Բ.	” Գաղատացիս
” Կորնթացիս Ա.	” Եփեսացիս
” ” Բ.	” Փիլիմոն
” Հռովմայեցիս	” Կողոսացիս
” Երբայեցիս	” Փիլիպեցիս
” Տիմոթէոս Ա.	” Տիմոթէոս Բ.

Գէորգ Կաղ թէպէտ կը լռէ իր աղբիւրը, բայց յայտնի է, թէ Ոսկերերանի Հռովմայեցւոյ թղթին մեկնութիւնն է այն (տե՛ս էջ 19)։ Գէորգի ցուցակը Ոսկերերանէն կը տարբերի անով միայն, որ Ոսկերերան Երբայեցւոյ թղթէն յառաջ կը կարգէ Տիմոթէոսի Ա. թուղթը։

3. Վիեննական Միխիթարեան Մատենադարանի Թ. 320 Հաւաքածոյ ձեռագրին մէջ (Տաշեան Յուլյակ 763) Թ.դ. 171ր—172ա, կը գտնենք հետեւեալ շատ հետաքրքրական Ս. Գրոց ցուցակները։

1. «Թէ ո՞րպէս գրեցան թուղթքն Պաւղոսի կամ յորո՞ց քաղաքացի։
Հռոմա(յ)եցիւն ի Կորնթոսէ,
Կորնթացիւն առաջիմն ևւ
Երկրորդն ի Փիլիպեայ,
Գաղատացոցն ևւ
Եփեսացոցն
Փիլիպեցոցն ևւ
Կողոսացոցն ի Հռոմայ մինչդեռ ի կապանս էր Պաւղոս,

Թե սաղոնիկեցոցն Առաջինն *և*
 Երկրորդն *յԱթենայ*
 Եբրա(յ)եցոցն *յԽաալիա(յ)*
 Տիմաւքէի առաջին *ի Լաւողիկա(յ)*, որ
 է մայր քաղաքացն Պաղատաինացւոց
և Երկրորդն *ի Հոռմայ*,
 Տիտոսին *ի Նիկաւպոլսէ*
 Փիլիմոնին *ի Հոռմայ»* :

2. «Արդ տեսցուք թէ ո՞ր է առաջին գրեալ *ի Պաւղոսէ* : Թե սաղոնիկ., Հոռմա(յ)եցին : Ա. *և* Բ. : Կորնթ. Ա. *և* Բ. Ե. Տիտոսին : Տիմաւք. Զ. Է. Եբրա(յ)եցոցն : Ը. Գաղատացոցն : Թ. Եփեսաց. : Ժ. Փիլիմոնին : ԺԱ. Կորնթացոցն : ԺԲ. Փիլիպեցին : ԺԳ. Տիմոք. Երկրորդն ԺԴ. Այս է կարգ-Դժան թղթոցն» :

Խորագրին մէջ, ինչպէս կը տեսնենք, հեղինակի անունն չի յիշուիր, սակայն մեծ նմանութիւններ *և* նոյն իսկ բառական նոյնութիւններ կը տեսնենք այս *և* մեզ ծանօթ ուրիշ ցուցակներու միջեւ :

Առաջին ցուցակը Պաւղոսեան թղթերու յաջորդութեան ճշգիւ Եւթագեան կարգաւորութիւնն է, *և* բառական ընդօրինակութիւնը անոր կազմած Ս. Գրոց նախադրութիւններուն վերջարաններուն :

Մեզ մասնաւորապէս կը հետաքրքրէ երկրորդ ցուցակը, որ շատ մեծ նմանութիւններ ունի Գէորգ Կաղի *և* Սարկաւաղեան Կարգաւորութեան հետ, թէպէտ չեն պակսիր հոն նաեւ աչքի զարնող չեղումներ :

Յանկա կազմողը ըստ երեւութին անծանօթ մը Հերեւար նաեւ Ոսկերերանի Պաւլոսեան թղթոց Մեկնութեան, քանի որ Երբայեցոց թուղթը Տիմոթէոսի թղթէն ետքը կը գտնէ : Եթէ այս ետեւադասութիւնը լսի պատահարաւ յառաջ չէ եկած : Կ'ակնարկենք ցուցակին ընդհանուր բնոյթը, որ խանդարումներ կը մատնանշէ :

Մասնաւորապէս միտ դրած ենք ձեռագրին կիտաղորութիւններուն, որ շատ հաստատուն կոտան մը կ'ընծայէ մեզ, խանդարեալ բնադրիս հաւանականօրէն սկզբնական ձեւը վերականգնելու :

Ա.—ԺԴ. նշանները յայտնի է, թէ կը ցուցնեն ինդրոյ տարեկայ թուղթը քաներորդն է : Այս համարներէն զատ կը տեսնենք նաեւ մի քանի ուրիշ թուանշաններ, որոնք ցոյց կու տան երկթղթեանները (Թեոպոսիկեցոց, Կորնթացոց եւ Տիմոթէոսի կրկին թղթերը) :

Եթէ ընդհանուր ակնարկ մը նետենք այս ցանկի վրայ, կիտաղորութեան համաձայն թուանշանները կը պատկանին յաջորդող թղթին, որ սակայն անտեղի է, որովհետեւ այս հաշուով ԺԴ. համարը կը մնայ ինքնակայ : Ուստի թուանշանները պէտք է նախորդ թղթի լացացացտիչ ըլլան : Այսպէս սկսելով ԺԴ. համարէն, վերլուծական ճամբով կը հասնինք մինչեւ Երբայեցոց թուղթը, որ կը ստանայ Բ. թուահամարը : Տիմոթէոսի եւ Երբայեցոց թղթին միջեւ յանկարծ իրա-

բու կը հանդիպին Ջ. Է. Է. նշանները: Մեր
ընդունած սկզբունքով, այլ ևս չենք կրնար
որոշել, թէ արդեօք այս կրկին նշաններէն
ս. ր թուահամարը կրնանք առ Տիմոթեայ
թղթին: Աւելի յատուջ դալով, բարեբանդոս
մը կը բացուի մեր առջև: Ա.—Դ. համար—
ները բոլորովին կը պահպին, Ե. ր կը մնայ
դարձեալ առկա, որովհետեւ առանձին
թուանշան մը չի կրնար կրկին թղթերու բա-
ցայտարիչ ըլլալ: Կայ ևս աւելին, երբ թեոս-
դոնիկեցւոց թղթին Ա. և Բ. ր բոլորովին
հետաքսած է իր ենթակայէն:

Բնագրիս հաւանական ձեւը եղած պիտի
ըլլայ սկզբնաբար հետեւեալը, զոր համեմա-
տութեան մէջ կը գնենք Գէորգ Կապի ցուցա-
կին հետ:

Ձեռ. Թ. 320

Գէորգ Կապ

ա. Թեսաղոնիկեցւոց Ա.	Թեսաղոնիկեցւոց Ա.
բ. Թեսաղոնիկեցւոց Բ.	Թեսաղոնիկեցւոց Բ.
դ. Հռովմայեցւոց	Կորնթացւոց Ա.
դ. Կորնթացւոց Ա.	Կորնթացւոց Բ.
ե. Կորնթացւոց Բ.	Հռովմայեցւոց
դ. Տիտոսի	Եբրայեցւոց
է. Տիմոթեայ Ա.	Տիմոթեայ Ա.
ը. Եբրայեցւոց	Տիտոսի
թ. Դադատացւոց	Դադատացւոց
ժ. Եփեսացւոց	Եփեսացւոց
ժա. Փիլիմոնի	Փիլիմոնի
ժբ. Կոլոսացւոց	Կոլոսացւոց
ժդ. Փիլիպեցւոց	Փիլիպեցւոց
ժդ. Տիմոթեայ Բ.	Տիմոթեայ Բ.

Այս համեմատական տախտակը բաւական է արդէն ցոյց տալու համար ցուցակներուս անոնցութիւնը իրարու հետ։ Առաջին ցանկը բոլոր այն մասերուն մէջ ուր խանդարում տեղի չէ ունեցած (Թ—ԺԴ), ամէն բանով կը համաձայնի Գէորգ Կաղի ցուցակին հետ։ Բաց աստի, ցանկիս խորագիրը արդէն կը մասնէ Գէորգ Կաղի յորդորական լեզուն։

Ասիկէ կը հետեւեցնենք, թէ մեր ձեռքն եղած այս ցանկը շատ հեռու է նորութիւն մ'ըջալէն, եւ կը ներկայացնէ պարզապէս Ոսկերերանեան կամ աւելի հաւանօրէն Գէորգ Կաղի կարգաւորութեան ցուցակը, խանդարում վիճակի մէջ։

4. Մխիթար Այրիվանեցի իր ժամանակագրական պատմութեան մէջ (էջ 33)³⁵ ունի Նոր Կտակարանի դրքերու ցուցակ մը։ Այս ցուցակի վերտառութիւնն է. «Կարգադրութիւնք զբոց սրբոց սրբ ստուգարանեցան ի Սարկաւազ վարդապետէն եւ դրեցան յինէն ի տէր Մխիթար վարդապետէս պատմապէս ի մին սուրբ յաւուրս ՃՀ»։

Թէ Սարկաւազ վարդապետ իրապէս ցուցակ մը կարդած է, Այրիվանեցւոյ այս վկայութենէն դատ չունինք ուրիշ ոչ մի յատակութիւն։ Կիրակոս Գանձակեցի³⁶

³⁵ Հրատ. Բ. Պատկանեան։ Աւելի կանուխ է Մկրտիչ Էմինի հրատարակութիւնը, Մոսկուա 1860ին, ուր գուրս թողում է այս ցանկը «բանդի խառն ի խառն յատաճ բերեալ էին ի մերում զբնադիր օրինակի», էջ 22։

³⁶ Հրատ. Վնեհտիկ 1865, էջ 64։

Թուեւոյ Սարկաւադ վարդապետի գրու-
թիւնները, կ'աւելցնէ. «Գրեալ (Սարկա-
ւադ) եւ օրինակս սոցղ Գրոց»։ Թէ այս
ստուգումը ի՞նչ մաքով հասկնալու է, չզի-
տեմ։ Այրիվանեցւոյ յիշեալ տեղիքը զի-
տական աշխարհի մէջ պատճառ եղած է
զանազան թեր ու զէմ կարծիքներու։
Տուցակս որ կը բովանդակէ ո՛չ թէ միայն
Հին ու Նոր Կտակարանի զրգերը, այլ
նաեւ անվաւերականներու հոծ բազմութիւն
մը, Zahnի³⁷ կարծիքով կազմուած է
500—550ի շրջանին տղեքսանդրեան—յու-
նական ցուցակի մը հետեւողութեամբ
և կ'անուանէ դայս բնիկ հայկական ցու-
ցակ մը։ Հ. Յ. Տաշեան այս գատաստանը
կը կտրէ Zahnի կարծիքի մասին³⁸. «Ման-
րամասնութեանց մէջ մտնել չենք ուզեր,
բայց այս մասերուն մէջ շատ բան կայ անըն-
դունելի, այնու որ անճիշդ տեսակէտէ մը
սկսած է զիտել յօդուածագիրը»։ Հ. Ն.
Ակինեան³⁹ աւելի խորը կը թափանցէ իրե-
րուն եւ վաւորացիօրէն անհաւանական կը
զտնէ Սարկաւադ վարդապետին վերաբերել
այս կարգաւորութիւնները, քանի որ այդ

³⁷ Forschungen, անդ։

³⁸ Մասկնախօսական Zahnի զրուածքին առթիւ,
Հանդէս Ամսօրեայ, 1895, էջ 2։

³⁹ Մխիթար Այրիվանեցւոյ նորագիւտ Յիշատա-
կարանը։ Ա. Կ. Ե. Թիւ 13, Բէյրութ, (1916) էջ 120—
126։ Հմմտ. Նոյն՝ Սիմէոն Պրնճաւանեցի և իր թարգ-
մանութիւնները վրացերէնէ (1188—1255) Ա. Գրսկի
Դիտդոխոսի Շաղկապք աստուածաբանականք։ Հանդ.
Ամս. ԿԱ. (1947), էջ 129—159։

ցուցակը կը պարունակէ նաեւ Պրոկլի Դիա-
դոնոսի Շապկատը, զոր 1248ին թարգմանած
էր Սիմէոն կրօնաւոր: Սարկաւազ վարդա-
պետը մեռած էր արդէն 1140ին: Բայց ըն-
դունելի կը համարի թէ «միայն լալն ու
նուրբ կոչուած զրքերը, այսինքն Ս. Գիւրգն
ու Ս. Հարց Գործերը մինչեւ Եւաղը»
կ'ընդգրկէին Սարկաւազի «Կարգաւորու-
թիւնք»ը: Մասնաւորելով մեր խօսքը ցու-
ցակիս Նոր Կտակարանի մասին վրայ, կը
կարծենք թէ այն, այսօրուան տարադի մէջ
Սարկաւազի իսկական օրինակը չէ, քանի
որ հոն կը գտնենք նաեւ Յայտնութեան
զիրքը լալն զրոյ մասին մէջ, որ Սարկա-
ւազի մահէն 40 տարի ետք դեռ նոր կը
թարգմանուէր Ս. Ներսէս Լամբրոնացիէն:

Սարկաւազի ընծայուած այս ցուցակին
մէջ Աւետարաններն ու Կաթողիկէ թղթերը
հստաբար կարգէն շատ մեծ շեղում չեն
մտանանչեր: Աչքի կը զարնեն հոն մասնա-
ւորապէս Պօղոս Առաքեալի թղթերուն դա-
սաւորութիւնը: Երկար մնտոտութիւնը ետք,
ուրախ ենք վերջապէս յայտնելու թէ
գտած ենք այս ցուցակին աղբիւրն: Այն
օրէն, որ Մեծ. Հ. Ն. Ակինեանի բարեացա-
կամ գրողւմով անդրադարձանք Գէորգ Կաղի
ուսումնասիրութեան՝ փորձեցինք համեմա-
տութեան գնել զայն Սարկաւազի ընծայուած
այս ցուցակին հետ: Մեծ եղաւ մեր զար-
մանքը, երբ համեմատութեան արդիւնքը
ցոյց տուաւ թէ Պօղոս Առաքեալի թղթերուն

կարգը — Գէորգի քով — բայի Կորնթաց—
 ւոյ Գ. թղթէն, առանց ամենափոքր շեղու—
 մի, կը համաձայնէր Սարկաւադ վարդա—
 պետի ցուցակին հետ: Թէպէտ փորձեցինք
 հասարակաց տղրիւր ընդունիլ թէ՛ Գէորգի
 եւ թէ՛ Սարկաւադի համար Ոսկերերանի
 Հովմայեցւոյ թղթին Մեկնութիւնը, բայց
 յայտնի տեսնուեցաւ, որ եթէ նոյն խոկ ծա—
 նոթ եղած ըլլար Սարկաւադ Ոսկերերանի
 այս ճառին, սակայն եւ այնպէս իր ցտեղը
 պատրաստելու համար օգտուած է Գէ—
 որգէն: Պարզենք թէ ինչո՞ւ. Սարկաւադ
 եթէ Ոսկերերանի հետեւած ըլլար, Երրոյ—
 եցւոյ թուղթը կարգած ըլլալու էր Տիմո—
 թէոսի Ա. թղթէն առաջ, սակայն այդ
 դրուած է ճիշդ Գէորգի դասաւորութեամբ.
 «Այլ զի ասի թէ Տիմոթէոսի առաջին
 թուղթն յառաջ գրեցաւ քան զԵրրոյեցւոցն,
 չէ ի դէպ: Ձի Տիմոթէոս զեռ ընդ Պօղոսի
 էր եւ ոչ առաջնորդ յեփեսոս, յորժամ գրե—
 ցաւ Երրոյեցւոյ թուղթն»: Սարկաւադի
 ընծայուած այս ցուցակին առաջին մասը, որ
 կը պակսի Գէորգի քով (էջ 27), է հե—
 տուեալը.

«Զորք Աւետարանիչք.

Յովհաննէս՝ յոյն լեզուաւ.
 Մատթէոս՝ երրոյեցերէն
 Մարկոս՝ զաղմատերէն
 Դաւիթս առորի

Գործք Առաքելոցն
Կաթուղիկէքն

Յակոբոս Տեառն Էղբայր

Պետրոսի Ա. թուղթն

Պետրոսի Բ. թուղթն

Յովհաննու Ա.

Բ. առ Կիւրիա

Գ. առ Գալիոս

Յուդային Ա.

Ընդ Ուսումնասէրն Եւթաղեայ
Յայտնութիւնն Յովհաննու Աւետարանչի
էր ընդ Եղբարսն:»

5. «Պատճառ լայն եւ նուրբ գրեանց,
ստեալ ի հարցն սրբոց եւ ի վարդապետաց
եւ ի մի հաւաքեալ եւ հոգացեալ մեծ Բա-
բունասէտին Գրիգորի որդւոյ Աբասայ»: Այս
գրութիւնը ունինք Վիեննայի Թ. 47 եւ
365 ձեռագիրներու մէջ⁴⁰: Գրիգորի մասին
ունինք աշխատութիւն մը Հ. Ն. Ակի-
նեանէ⁴¹, ուր շատ գեղեցիկ կերպով ամփո-
փուած են կարեւոր տեղեկութիւնները
Աբասայ որդւոյն մասին:

Գրիգորի այս գործը, ինչպէս կը վկայէ
խորագիրը, քաղուած է Ս. Հարց ու Վար-
դապետներու գրութիւններէն, որոնց վրայ

⁴⁰ Յուլի, էջ 213 եւ 733: Մեր յառաջբերու-
թիւններն ալ այս գրչագրերէն են, որոնք սակայն ինչ-
պէս Հ. Տաշեան արդէն կը զգուշացնէ, ընդօրինակու-
թիւն են շատ պահասաւոր ու թերի բնագրի մը
վրայէն:

⁴¹ Հմմտ. ծան. 26:

երբեմն նաեւ Գրիգոր կ'աւելցնէ իր անձնական խորհրդածութիւնները: Ստէպ կը պակսին աղբիւրի յիշատակութիւնները եւ շատ զժուար է այս պատճառով որոշել թէ ո՞ր մասը Գրիգորի հեղինակութիւնն է:

Ս. Հարց դործերէն Նոր Կտակարանի պատճառքին մէջ զլխաւորաբար կը դործածուին Ոսկերեանի ու Եփրեմի մեկնութիւնները: Հայ աղբիւրներէն կը յիշուի Գէորգ Կաղ, բայց շատ հաւանական կը կարծենք որ Գրիգոր օգտուած ըլլայ նաեւ Սարկաւաղի «Կարգաւորութիւն»ներէն: Դժուար թէ Սարկաւաղի սէս անուանի հեղինակութիւն մը իրեն անծանօթ մնացած ըլլար: Այս ծանօթութեան հետքերը կը համարինք գտած ըլլալ երկու հեղինակներուն քով եղած Աւետարաններու ցուցակին համաձայնութեան մէջ, որ է՝ Յովհաննէս, Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս: Առանց մերժելու հասարակաց աղբիւրի մը հնարաւորութիւնը որմէ կրնան օգտուած ըլլալ թէ՛ Գրիգոր ու թէ՛ Սարկաւաղ հաւասարապէս, կրնանք կոշել ուրիշ նպաստաւոր պարագայ մ'ալ: Բանասէրներու կարծիքով «լայն» ու «նուրբ գիրք» բացատրութիւններու հնարողն է ինքնին Սարկաւաղ վարդապետը ⁴² որուն քով կը գտնենք այս բառերը առաջին անգամ: Արդեօք այս աղբեցութեան տակ չէ՞ կերտուած Պատճառաց զբքի խորագիրը

⁴² Հ. Ն. Ակինեան. Մատենադրական Հետադատութիւններ Ա. էջ 30:

«Պատճառ լայն եւ նուրբ գրեանց»։ Այս վերջին ապացոյցը սակայն չափով մը կը տուժէ իր ցուցման ոյժէն եթէ մեր ուշադրութեան առարկայ դարձնենք այն իրողութիւնը, որ այս բացատրութեամբ Գրիգորի ընազրին մէջ ամենեւին չեն երեւար դրժերու այդ զանազանութիւնները. իսկ խորազրին վաւերականութիւնը շատ հաստատուն չ'երեւար, որովհետեւ չենք կարծեր, որ Գրիգոր ինքզինքը «Մեծ Բարունապետ» տիտղոսով պատուած ըլլայ։ Այս խորհրդածութիւններով կը համինք այն եզրակացութեան, թէ մեր այսօրուան սղրիւրներով չենք կրնար որոշակի յուսարանել խնդիրը։ Լուծումը միայն Սարկաւազի Կարգաւորութիւններուն գիտը կրնայ տալ։

Գրիգորի քով կը զանազանենք կրկին ցուցակներ. ցուցակներ, դորոնք յառաջ կը բերէ քաղերով իր դործածած սղրիւրներէն, եւ ինքնին դատաւորութիւնը, որով կարգած է Գրոց «Պատճառ»ները։

Գրիգորի յառաջ բերած ցուցակներէն երկուքին մասին խօսած ենք արդէն Գէորգ Կադի եւ Ռսկերերանի։ ցուցակները չ'աւարած ատեն։

Երրորդ ցանկ կրնանք համարել այն, ուր կը գտնենք Կաթողիկէ Թղթերը հասարակ կարգով՝ Յակովբայ, Պետրոսի, Յովհաննու եւ Յուդայի (Թ. 47, Թդ. 161բ)։ Իսկ Թդ. 165բ կը ներկայանան Պօղոս Առաքեալին Թղթերը ճիշտ Եւթաղեան-Չօհրա-

պեան կարգով : Ճառիս խորագիրը կը պտկուի , բայց սրճան կ'երեւայ Գէորգ Կաղի ուսումնասիրութեան հետ կապ մ'ունի այն , որովհետեւ բառական նմանութիւններ զբտանք Հ . Ն . Ակինեանի Գէորգայ ձեռագրէն հանած քաղուածքներուն հետ : Սկիզբն է «Են եւ այլ զնացք թղթոցդ . զի մինն կատարէ միւսն բուն հարկանէ ա . Հոսմայեցոցն . . . եւն» :

Գրիգոր իր պատճառները կը դատաւորէ . Յովհաննէս , Սատթէոս , Մարկոս , Ղուկաս , Գործք Առաքելոց , Պօղոսեան եւ Կաթողիկէ թղթեր , վերջիններս ճիշտ Ձօհրապի կարգով , ունենալով նաեւ Գ . Կորնթացւոց թուղթը : Այս դատաւորութեան մէջ կը շեղի Ձօհրապէն միայն Աւետարաններու կարգը , եւ Կաթողիկէ թղթերու դատաւորութիւնը՝ Պօղոսեաններէն ետք : Ստոյգ տեղեկութիւն չունինք թէ Գրիգոր ինչո՞ւ այսպէս դատաւորած է Կաթողիկէ թղթերը , բայց չառ հաւանական է , որ նա բրած բլլոյց զայդ հետեւելով Եւսերիոսի Եկեղեցական Պատմութեան Գ . 25 վկայութեան , որուն անձանոթ մը չ'երեւար ⁴³ :

⁴³ Թղ . 162ա «Իսկ զթուղթն Պօղոսի ստուգիւ եցոյց եւթաղի ի խնդրոյ թաղաւորաղին կրօնաւորին Թէոփիլի , (որ) թարգմանի աստուածասէր , որ եւ զԳործոցն եւս եցոյց զթուղթս առաքելոց , զուստին եւ զուրն եւ զինչ պատճառան կարգ թղթոցն զեղեալն ի Կղեմայ եւ զհաստատեալն Եւսերէ եւ պահեալ յարկեզն՝ մինչ ի բառնալ կարծեաց աստուածամարտիցն» : Այս պարբերութենէն սրչափ կ'երեւայ ծանօթ է Գրիգոր Կղեմէսի կանոններուն ալ եթէ իր ծանոթութիւնները Եւսերիոսէն չեն առնուած : Հմտուեալ , էջ 87 :

6. Մխիթար Այրիվանցիէն հասած է մինչեւ մեր ժամանակը իր խկազիր ծառերնորը⁴⁴, որ կը բովանդակէ նաեւ Նոր Կտակարանի Գիրքերը: Ծառնորս ունի ցուցակ մը, որ ղետեղուած է դլխաւոր յիշատակարանէն⁴⁵ յետոյ, զոր կարելի է ձեռագրի ընդհանուր ցուցակը համարիլ: Այս ցուցակին խորագիրը թէպէտ շատ մեծ նմանութիւն ցոյց կու տայ Այրիվանցեոյ ժամանակագրական սլաոմութեան մէջ յիշուած եւ Սարկաւազի ընծայուած ցուցակի խորագրին հետ, սակայն Պօղոս Առաքեալի թղթերու դասաւորութիւնը չի հետեւիր հոս Սարկաւազի կարգին, այլ Կղեմայ (Ժամ., էջ 34). ասկէ կը տեսնուի թէ Ժամանակագրութեան մէջ յառաջ բերուած Սարկաւազի ցանկը, զոնէ ըստ էականին, Սարկաւազի «Կարգաւորութիւն»ներէն առնուած կրնայ համարուիլ:

Ծառնորի եւ յիշատակարան-ցուցակի Գրքերու դասաւորութիւնը կը համընթանայ Զօհրադի ցանկին հետ, զուրս հանե-

⁴⁴ Հմտ. Հ. Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանին, Թ. 217, էջ 548: Հ. Գալէմբարեան. Մխիթար Այրիվանցի եւ իւր նորագիւտ զրութիւնը, Հանդէս Ամսօրեայ 1891, էջ 164, զրութեան տարին կը ղետեղէ 1272—1286 չրջանին մէջ: Հմտ. Գարեգին Արք. Յովսէփեան. Խաղրակեանք կամ Պոռնեանք Հայոց Պատմութեան մէջ Բ. Մաս. Երուսաղէմ 1944 էջ 106:

⁴⁵ Հ. Ն. Ակինեան, Ակոս. անդ. Հմտ. Գարեգին Արք. Յովսէփեան, Մխիթար Այրիվանցի, Նորագիւտ Արձանագրութիւն եւ Երկեր. Երուսաղէմ 1931, էջ 15:

լով միայն Աւետարաններու կարգը իրարու
մէջ, որ զրուած է ըստ Սարկաւազի. Յով-
հաննէս Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս :

«Զայսոսիկ ժողովելիք ի միասին եւ գրեցի
յուսուրս Ճ եւ Հ ես աէր Մխիթար վարդա-
պետս

ՅսՀ(անն)ու Աւետարանն Ա .

Մատթէոսին Բ .

Մարկոսին Գ .

Ղուկասուն Դ .

Գործք Առաքելոցն Բրիստոսի Ե .

Կաթողիկէքն

Յակովբուն Ա .

Պետրոսին Բ .

ՅսՀաննուն Գ .

Յուդա(յ)ին Ա .

(Ընդ ամէնն) Եւթն է :

Ընդ ուսումնասէրն .

Պաւղոսի

Հռոմայեց(ւ)ոցն Թուղթն Ա .

Կորնթացին Բ .

Գաղատացին Ա .

Եփեսացին Ա .

Փիլիպպեցին Ա .

Կողոսացին Ա .

Թեսաղոնիկեցին Բ .

Երրայեցին Ա .

Տխմութեան	Բ.
Տխառսին	Ա.
Փխլխմոնին	Ա.

Ընդ ամէնն ժԴ զլուխ

Յայտնութիւնն Յոհ(անն)ու

Էր ընդ Եղբարսն»:

7. Գրիգոր Տաքեւացի⁴⁶ իր «Հարցմանց գիրք»ին մէջ Հին Կտակարանի ցուցակի կողքին ունի այս. «Իսկ Նոր կտակքն յայտնի են, չորս գլուխ. Մաաթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յոհաննէս, Տեսիլն Յոհաննու եւ Ննջումն՝ Էր ընդ Եղբարսն, Գործք եւ է Թուղթք Կաթողիկէք, որոց առաջինն Յակորայ, Երկու Պետրոսի, Երեք Յոհաննու եւ Յուդայի վերջին որ լինի ժԴ: Եւ չորեքսասան Թուղթք Պօղոսի որ լինի ժԸ, որոց առաջինն Հռովմայեցւոց... (կը յաջորդեն Եւթաղի կարգով), եւ Երրորդ Թուղթ Կորնթացւոց, եւ Թադէոսի որ լինի Լ»: Այս ցուցակը կը մատնէ իր աղբիւրներէն մին յորդ «Հարց»ին մէջ. «Գանի⁴⁷ տուն է Աստուածաշունչ Գիրքն ամենայն». որուն կը պատասխանէ՝ «Ա՛ՓՇՂԱ» (= Անանիա Շիրակացի, տես էջ 24): Տաթեւացւոց ուրիշ աղբիւրներէն կրնանք համարիլ նաեւ իր առձեռն գործածած Ս. Գրոց գրչագիրը, ուր հաւանօրէն Յովհաննու Աւետարանին կը յաջորդէր Յայտնութիւնն ու Հանդիսաւր ինչպէս

⁴⁶ Հմմտ. Ժանօթ. 31:

կը տեսնենք Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 55, էջ 106-ին Թ. 195, 206 եւ Բրիտանական Թանգարանի Թ. Ad. 19, 730 ձեռագիրներուն մէջ⁴⁷։ Յուշակիս մէջ մասնաւորապէս աչքի կը զարնէ «եւ Թադէոսի» յաւելուածը զոր ընդգծեցինք։ Չենք գիտեր թէ ինչ կ'աղանակուի ասով։ Հանդիպած ենք Վիլյոլթիւններու ուր Յուդայի կաթողիկէ թուղթը «Թուղթ Թադէոսի Առաքելոյ»⁴⁸ կ'անուանուի, բայց հոս ասոր մասին չէ խօսքը, որովհետեւ կանխապէս յիշուած է արդէն Յուդայի թուղթը։ Թադէոսի անունով ունինք ուրիշ երեք հատածներ. 1. Կանոնք Թադէի Առաքելոյ⁴⁹, 2. Սուրբ Առաքելոյն Թադէոսի յաղագս առաջին Գիւտի սուրբ Խաչին⁵⁰, 3. Սրբոյն Թադէի Առաքե-

⁴⁷ C. F. Conybeare. On the Codex Pamphili and date of Euthalius, The Journal of Philology XXIII 241—259։ Հմտ. Թարգմանութիւնը՝ Բաղմազի [ԾԳ. 1895] 209—212, 260—263։ Նոյն՝ A Catalogue of the armenian Manuscripts in the British Museum, London 1913, էջ 7—11.

⁴⁸ Հմտ. Ազարիա Կաթողիկոսի հաւատոյ Դաւանութիւնը առ Գրիգոր ԺԴ. Քահանայապետ, հրատ. Պալման Հ. Ա., Պատմութիւն Կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս։ Վիեննա 1878, էջ 302։

⁴⁹ Տաղեան Հ. Յ., Վարդապետութիւն Առաքելոյ անվաւերական Կանոնաց Մատենանը, Թուղթ Յուդայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թադէի, Վիեննա 1896, էջ 392։ Հմտ. նաեւ Հ. Հ. Կէտիկեան, Canones Apostolorum, I.

⁵⁰ Լարուրնայ դիւանադիր դպրի Նեկսիայ Թուղթ Արդարու, Վենետիկ 1863, Յաւելուած, էջ 62։ Թանգարան Հայկական Հին եւ Նոր Դպրութեանց, Հատոր Գ., Անկանոն Գիրք Առաքելականք։ Վենետիկ 1904, էջ 453։

յայն վասն յարութեան մեռելոց ⁵¹ : Թա-
ղէոսի ընծայուած այս գրութիւններէն հա-
ւանօրէն առաջինին մասին է հոս ակնարկու-
թիւնը , որովհետեւ Ստեփանոս Զիք ⁵² այս-
պիսի վկայութիւն մ'ունի իր չափական
ստանաւոր ցուցակին մէջ .

«Դիրք Յակորայ որք կարգեցան
Թաղէոսին կանոնական» :

Տ. Առաքել Սիւնեցի ⁵³ Նոր կտակա-
րանի Գրքերը կը հաշուէ միայն Ի՛նչ , այս
կարգով .

«Նախ չորս գլխուի Աւետարան ,
Ու Թուղթք Պօղոսի չորեքտասան ,
Առաքելոց Գործք որ դրեցան
Ու Կաթողիկէքն ամենեքեան :
Այլ եւ Տեսիլքն Յովհաննու ,
Որ յայտնեցաւ նրմա յԱստուած ,
էր ընդ Եղրարսն՝ յաւուրն մահու
Որ գլխեցաւ ի Յովհաննու» :

Զինք գիտեր թէ Առաքել Սիւնեցին ի՞նչ
հիմ ունի իր այս ցանկին համար , բայց
ստոյգ է թէ ան հայ ցուցակէ մը չէ որ կ'օգ-

⁵¹ Թանգարան , անդ , էջ 462 :

⁵² Լալացեան , Յուցակ Հայերէն Զեռագրաց Վաս-
պուրականի , Թիֆլիս 1915 , Աստուածաշունչ Կոուց
Անտարտի Թիւ Գ . յիշատակարան , էջ 18 : Հմմտ .
Հ . Ն . Ակինեան , Ստեփանոս Զիք Զուգայեցի գրիչ ,
նկարիչ եւ Տաղասաց , Հանդէս Ամսորեայ , 1947 ,
էջ 112 :

տուի, որովհետեւ իր զասաւորութիւնը
եղած է այն կարգով որ կը տիրէր ՔԳ. զա-
րուն լատին Vulgataի ձեռագիրներուն մէջ⁵⁴ :
Ուրիշ կերպով չի մեկնուիր Պօղոս Առաքեալի
թղթերուն Գործք առաքելոցէն յառաջ զա-
սուիլը: Արեւմտեան ազդեցութեամբն հետք
մը: Չենք կարծեր թէ Առաքել ոտանաւորի
յանդերը յարմարցնելու համար կատարած
ըլլայ այս փոփոխութիւնը: Յայտնի է անոր
ճարտարութիւնը տաղաչափութեան արուես-
տին մէջ:

9. Նորագոյն աղբիւրներէն կարելի է
համարիլ Ստեփաննոս Զիֆ: Իր կարգը
Զօհրապէն կը տարբերի միայն այն կէտին
մէջ որ Յայտնութիւնն ու Հանդիսող անցած
է Գործք Առաքելոցէն ետք ինչպէս նաեւ Պօ-
ղոսի թղթերը կաթողիկէ թղթերէն յառաջ:

Այս զասաւորութիւնն ալ լատինական
ազդեցութիւն ցոյց կու տայ⁵⁵:

«Ապա զրեցին զԱւետարան

Շնորհօք հոգւոյն որպէս տուան.

Զի օթանդակ քարոզութեան

Ընդ ինքեանս առցեն նպաստական:

Նախ Մատթէոս տիպ մարդկութեան,

Ապա Մարկոս առիւծանման,

Դուկաս բժիշկ ցուրն հիւրկական,

⁵³ Հ. Մ. Պոտուրեան, Առաքել Սիւնեցի եւ իր
Քերթումները, Վենետիկ 1914, էջ 197:

⁵⁴ Zahn, Geschichte, II, էջ 383, ծան. 4:

⁵⁵ Հմմտ. ծան. 52: Vulgataն ունի նախ Պօղոսի
թղթերը, ապա կու գան կաթողիկէացիք:

Յեառյ արծուի մաքուրն Յոհան :

Ապա ընթեռ տի՛նր Եղան

Առաքելոց Պրակն որ կան .

Յեառյ զՏեսիլն պատմական ,

Որպէս Լուսն մաքուրն Յոհան :

Յեառյ Ննջումն իւր հանդստեան

«էր ընդ Եղրարս» աղօթական .

Իսկ յետ չորից աւուրց թաղման

Փոխի ի կեանս անմահական :

Ապա Գիրք սուրբ չորեքասան

Առաքելոյն սուրբ Պօղոսեան .

Նախ Հոռմայ զաղմատական

Գրէ օրէնք մնացական .

Իսկ Երրորդ թուղթ Կորնթական

Գաղատացոց նոր սլատուիրան

Գրէ հակիրճ պատմական :

Եբրայեցոց ասիական

Գրէ խրատ յարմարական .

Փիլիպեցոցն բարութեան

Գրէ պատուէր ուրախական :

Կոլոսացոցն հաստատութեան

Չանուլ հրէիցն խտրութեան .

Թեազոնիկ մականդոնեան

Երկրորդ գրէ թուղթ ըղձական :

Չորս եւ պսակ ուրախութեան

Իւր անուանէ սփոփական ,

Ձի յաներեկ օրն յարութեան

Մատուցանէ Երրորդութեան :

Եւ յետ սոցա Եբրայեցոց

Դրէ օրինացն փոփոխման .
 Յետ այսորիկ Տիմոթէեան
 Կրկին գրէ թուղթ զգուշութեան :
 Իսկ Տիտոսի ընդերական
 Դրէ պատուէր նա քաւչական .
 Փիլիմոնի ծառայական
 Դրէ նմին ազատութեան :
 Կաթուղիկէքն Եւթանէքեան ,
 Զոր գրեցին ընդհանրական ,
 Նախ Յակոբոսն Յովսէփեան ,
 Եղբայր Տեառն համչիրական .
 Ապա Պետրոս յէմն անաստան
 Երկրորդ գրէ թուղթ խրատական ,
 Իսկ Զերեթիա որդին Յրեան
 Դրէ Երրորդ մեզ պատուիրան :
 Ապա Յուդայ , որ Յակոբեան
 Դրէ խրատ նախ եղական .
 Զի յայդմանէ գեհնական
 Զերծեալ ապրեմք յօրն անվախճան .
 Դարձեալ է գիրք աստուածարան
 Եկեղեցւոյ ամուր Վահան .
 Որպէս գրէ Դամասկացին
 Սուրբ վարդապետն Անանիայն :
 Դիրք Յակոբայ , որ կարգեցան
 Թաղէոսին կանոնական .
 Առաքելոցն կրկին կանոնքն .
 Դիրք անմարմնոց , Դիոնիսեան ,
 Եւ Պետրոսի քարոզութեան ,
 Եկեղեցւոյ սրբոյ հիման ,
 Որ է եղեալ զաղմատական
 Յաթուրն սուրբ լատինական» :

10. Ճաշոցը շատ լաւ ծառայութիւն կարող էր մատուցանել մեր այս ուսումնասիրութեան, բայց դժբախտաբար մեր եկեղեցական Մատեանները բացի Պատարապամատոյցէն եւ մասամբ նաեւ Մաշտոցէն, շատ քիչ քննութեան աւարկոյ եղած են բանասէրներուն: Ճաշոցը, որուն մէջ Նոր Կտակարանի գրքերը, բացի Յայտնութենէն, ամբողջապէս կը կարդացուին, երկու տետակ է: Հինը կամ Երուսաղէմեան օրինակը եւ նորը կամ Վկայասիրի Ճաշոց կոչուածը⁵⁶: Ընդհանուր յօրինուածութիւնը նոյն է երկուքին մէջ ալ եւ կը ցուցնեն յունական շատ զօրաւոր դրոշմ: Երբ նկատենք հոս Ս. Գրոց ընթերցուածները առանց անդրադառնալու Ճաշոցի յարակից ժամերգութեան կարգաւորութիւններուն, շատ դիւրաւ սխալ եղբայրացութիւններու կրնանք առաջնորդուիլ: Խրատողիրներու համաձայն Ս. Պատարապարարողութիւնները միշտ նկատուելու ենք իբրեւ միջնօղակ իններորդ ժամու եւ երեկոյեանի միջեւ:

Եկեղեցական պաշտամունքի տարին կարելի է բաժնել ընթերցուածներու վրայէն երեք գլխաւոր շրջաններու. Ս. Յիսնեկաց (Չատիկէն-Պենտեկոստէ), Բ. Մեծ շրջան (Պենտեկոստէն-Բուն բարեկենդան) Գ. Քառասնորդաց (Բուն բարեկենդանէն-Չատիկ):

⁵⁶ F. C. Conybeare, *Rituale Armenorum*. Oxford 1905, էջ 507:

Յիւնեկաց չրջանին կը կարգացունին ամբողջ Գործք Առաքելոցը, Կաթողիկէ թղթերը, եւ չորս Աւետարանները: Վերջիններս այս կարգով. Մատթէոս եւ Մարկոս Երեկոյեան ժամուն. առաջինը՝ սկիզբը, իսկ երկրորդը իրրեւ արձակման Աւետարան, Ղուկաս՝ Առաւօտեան ժամուն արձակման, Յովհաննէս՝ Ճաշու Պատարագին: Այս բաժանմունքները չափ մեծ հնութիւն ունին, որովհետեւ նոյնը կը տեսնենք ձեռագիր աւետարաններու մէջ, ուր իւրաքանչիւր Աւետարան բաժնուած է այս եօթը չարաթական չրջանի վրայ բր—էէ (= Բ. Երկուշարաթի Զատկի մինչեւ Է. Շաբաթ Զատկի):

Մեծ չրջանը ունի Պողոսի թղթերը եւ չորս Աւետարանները Զօհրապեան կարգով: Այս մեծ չրջանը կը տարբերի միւս երկու չրջաններէն անով, որ միայն կիրակի, չորեքշաբաթի եւ ուրբաթ օրերը առնուած են կարդին մէջ, մինչ միւս օրերը որ Սրբոց յիշատակութիւն ունին, յատուկ ընթերցուածներով օժտուած են:

Քառասնորդաց Պահոց չրջանը կը ներփակէ Կաթողիկէ Թղթերը, իսկ չորս Աւետարանները կը կարգացունին միայն քաղուածաբար, պահելով իրենց Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս եւ Յովհաննէս յաջորդութիւնը:

11. Կարելի էր յիշել նաեւ երկու ուրիշ ցուցակներ ալ. առաջինը, զոր կը գտնենք Աղարիս կաթողիկոսի Հաւատոյ դաւանու-

թեան մէջ, ուղղուած Գրիգոր ԺԳ. Քաճա-
նայապետին ⁵⁷, իսկ երկրորդը Եպիսկոպոսա-
կան ձեռնադրութեան արարողութեան Հան-
դանակը ⁵⁸: Առաջինը զուտ լատինական Vn-
gataի այսօրուան կարգն է, կը շեղի միայն
Կաթողիկէ թղթերու ցուցակով՝ Պետրոս,
Յովհաննէս, Յակոբ, Յուդա-Թադէոս. իսկ
երկրորդը նոյնին ԺԳ. դարու դասաւորու-
թեամբը, ինչպէս գործածած է նաեւ Առա-
քել Սիւնեցի:

Ազարիա Կաթողիկոս

«Եւ դիրքն Նոր Կաթարանացն են Դ Աւե-
տարանիչքն

ըստ Մատթէոսի

ըստ Մարկոսի

ըստ Ղուկասու

ըստ Յովհաննու

Էւ Գործք Առաքելոցն դրեալ ի Ս. Ղուկայ
Աւետարանչէն:

ԺԴ դիրք Ս. Պաւղոսի առաքելոյն

ա. Հոովմայեցւոյ

բ. ի Կորնթոս

ա. ի Գաղատիա

ա. Եփեսացւոյ

ա. Փիլիպեցւոյ

ա. Կողոսացւոյ

⁵⁷ Հմտ. Ժան. 48:

⁵⁸ H. Denzinger, Ritus Orientalium. Wirce-
burgi 1863, էջ 300:

բ. Թեոսաղոնիկեցւոց

բ. Տիմոթէոս

ա. Տիտոս

ա. Փիլիմոնի

ա. Երրոցեցւոց

բ. Ս. Պետրոսի Առաքելոյ

դ. զիւրք Ս. Յովհաննու Առաքելոյ

ա. Ս. Յակոբու Առաքելոյ

ա. Թադէի Առաքելոյ

Տեսիլ Յովհաննու Առաքելոյն» :

Ձեռնադրուք իւրն Եպիսկոպոսաց

«Եւ ի Նոր Կտակարանքն որ է աւետարանն
սուրբ

Մաթէոս

Մարկոս

Դուկաս

Յովհաննէս

Չորեքաստան թուղթն Պօղոսի

Գործք Առաքելոցն

Եւթանիկին թուիտ Կաթուղիկեացն

Յայանութիւնն Յովհաննու» :

(Ձեռ. 51, թղ. 7ա.)

Բ. ՄԱՍ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

Աւետարանի եւ առաքելականի (τὰ εὐαγγε-
 λικά καὶ τὰ ἀποστολικά) դանադանութիւնը
 նոր կտակարանի գրքերու մէջ շատ հին է
 եւ զործածուած կը գտնենք արդէն Բ. դա-
 րուն ⁵⁰։ Այս բաժանումին ծանօթ են նաեւ
 մեր թարգմանիչները։ Եղնիկ Մարկիտոնը կը
 մեղադրէ. «այնչափ յանդգնեալ սատանայա-
 կան ոգւով մինչեւ... զկէս աւետարանի
 ընտրել տանուլ, նոյնպէս եւ զառաքելական
 քրքոցն ⁶⁰»։ Շատ նշանակալից է Եղնիկի
 այս յատաջրերութեան մէջ, առաքելական
 քրքոք բացատրութիւնը, որուն տակ
 թղթերը (նամակները) միայն չի հասկնար,
 այլ Գործք Առաքելոցն ալ կը ներփակէ,
 որովհետեւ Մարկիտոնը կը մերժէր նաեւ
 դայն ⁶¹։ Եղնիկի այս կոչումէն կը հետեւի
 նաեւ, թէ Հայոցնախնական ցուցակներուն մէջ,
 առաջին տեղը կը գրաւէին Աւետարանները։

⁵⁰ Իդնատիոսի առ Փիլ. 5, առ Ջմիւռն. 5, 7,
 և. 700 ևւն, Իրենէոսի ընդդէմ Հերձուած. 1, 3, 6,
 և. 477, Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյ Ստորմատ 7, 3, 16,
 Թ. 417, 532։

⁶⁰ Եղծ Աղանդոց, Վենետիկ ՌՄՀԵ, Գ. 12,
 էջ 253։

⁶¹ Zahn, Gesch. II. էջ 585։

1. ԱԻՆՏԱՐԱՆ

Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յով-
հաննէս. այս է յունարէն ձեռագիրներուն
մէջ տիրող կարգը, այսպէս կը գտնենք
նաեւ միւս թարգմանութիւններու մէջ. փէ-
շիթոյ եւն ընդհանրապէս⁶²: Այս է նաեւ
Քրիստոնէութեան ընդհանուր կարծիքին
համաձայն աւետարաններու զրութեան ժա-
մանակադրական կարգը⁶³: Տարբեր խմբա-
ւորում մը անծանօթ է հայ հին ձեռագիր-
ներուն⁶⁴:

Ուշադրութեան արժանի է այս կարգը,
որովհետեւ հայ աւետարաններու թարգմա-
նութեան ընադրին ստուգման կրնայ նպաս-
տել: Ուսուցչապէս Macier⁶⁵ հայ թարգ-
մանութեան իրր ընադիր կը համարի զ]սա-
ւորաբար D (= Codex Bezae) ձեռագրա-
խումբը: Դժբախտաբար չէ հասած մեր
ձեռքը Թ. զարը կանխող Աւետարանի ամ-
բողջական հայ ընադիր մը, որ կարենայինք
աւելի մօտաւոր եղբներով կատարել համե-
մատութիւնը, բայց զարմանալի կը թուի,
երբ D ձեռագրին մէջ կը տեսնենք Մատ-
թէոս, Յովհաննէս, Ղուկաս, Մարկոս յա-

⁶¹ Zahn, Gesch. II. էջ 367: Հմմտ. Վարդանեան
Հ. Ա., Եւսեբեայ առ Կարպիանոս թուղթը: Յաւե-
լում Նւթադի, էջ 215:

⁶² Եւսեբեայ Նկ. Պատմ. 2. 25, Դ. 24: Gregory,
Einleitung in das N. T. II. 824; Zahn, Gesch. II. 365.

⁶³ Մոսկուա, էջմիածին, Մլէք, Վիեննա 171:

⁶⁴ Le texte arménien de l'Evangile d'après
Matthieu et Marc. Paris 1919.

Ջորդութիւնը ⁶⁶: Ինչո՞ւ չէ ընդգրկած հայը այս կարգը թարգմանութեան ժամանակ, եթէ այսպէս էր իր հիմնական բնադիրը: Ուրեմն. կա՛մ փոփոխած է նա զայդ՝ հետեւելով ընդհանուր աւանդութեան, եւ կամ փնտռելու ենք աւելի հաւանական երեւցող ուրիշ կարծիքներ: Lyonnet Յիսուսեան գիտնական հայրը ⁶⁷, շատ իրաւացիօրէն կը մերժէ D ձեռագրախումբը իրրեւ ելակէտ, եւ աւելի հաւանական կ'ընդունի Θ (= Kori-dethi) ձեռագրախումբէն թարգմանութիւն մը: Այս եզրակացութեան հասած է նա Մատթէոսի եւ Մարկոսի աւետարանները համադրելով, ուր 41 տեղիք հակառակ կը գտնէ Dի, որոնցմէ միայն 5ը կամ 9ը չեն համաձայնիր Θի հետ: Θ ի կարգն է Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս:

Այս հասարակ կարգէն կը շեղին Սարկաւազ-Այրիւիանեցին, ու Պատճառաց դրժի հեղինակը Գրիգոր Աբասայ որդին, որոնք կը գոտաւորեն՝ Յովհաննէս, Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս: Zahn ⁶⁸ առանց զժուարտութեան մեկնելու փորձեր կ'ընէ համեմատելով այս ցանկը Մեմփիգական ու Սահիդական ցուցակներու հետ, որոնք նոյնպէս ունին դասաւորութիւնը, կրթնելով միշտ Խո-

⁶⁶ Zahn, Gesch. II. 42 370:

⁶⁷ La version arménienne des Evangiles et son modèle grec; L'Evangile selon St. Matthieu. Paris 1934, Արտատպ. Revue Biblique (1934 Յունուար):

⁶⁸ Forschungen, 4e 154:

րենացւոյ գիտական ճամբորդութեան աւան-
դութեան վրայ : Zahn ի այս փորձերն ու եզ-
րակացութիւնները սակայն զուրկ կը համա-
րինք հաւանականութենէ , քանի որ ամենե-
ւին կապ չունի այս ցուցակը եղիպտական-
ներուն հետ , ինչպէս վերը (էջ 32) ար-
դէն անդրադարձանք : Մենք պիտի բազ-
ձայինք նոյն շարժառիթը մտածել նաեւ Սար-
կաւազի համար , որ ողջակ եղած էր
Աղեքսանդրեան դպրոցին հակառակ աւան-
դութեան՝ կարգելու Յովհաննու Աւետա-
րանը միւս Աւետարաններէն յտուջ : Այս
շարժառիթն էր հետեւեալը . Աղեքսանդրիւ ,
ուր քրիստոնէական փիլիսոփայութիւնը
այնքան յառաջադէմ գիրք ու վարկ մը ստա-
ցած էր , չէին կրնար անտեսուիլ Յովհաննու
Աւետարանին փիլիսոփայական վեհ դադա-
փարները , ուստի դարձանալի չէ , երբ ա-
ւելի յարգ մը կը արուէր Յովհաննու Աւե-
տարանին եւ կը դասուէր նա գլխաւոր տեղը :
Նոյն շարժառիթով սկիզբ ըրած էր զայն
նաեւ Տատրանոս իր Համաբարբարին մէջ⁶⁹ :
Արեւմուտք , եւ նոյն իսկ յունական հոգի
վրայ կը տիրէր Աւետարաններու նկատմամբ
նաեւ ուրիշ բաժանում մը , կը դանդաղուէր
առաքեալ (apostolus) (= Մատթէոս , Յով-
հաննէս) , եւ ոչ առաքեալ — առաքելական
(apostolicus) (= Մարկոս , Ղուկաս) աւե-

⁶⁹ Zahn, Tatians Diatessaron, Erlangen 1881
էջ 113.

տարանիչներ⁷⁰։ Արդեօք նման դադափար-
ներ չէին կրնար ուղղեցոյց եղած ըլլալ
Սարկաւաղի։ Հակասութիւն մը չենք տես-
ներ երբ դատաւորանի այսքան հասունութիւն
մը կ'ընծայենք Սարկաւաղ վարդապետին,
քանի որ նոյն իսկ «ստուգարան» հնչիւն
տիտղոսին կ'արժանանայ իր ժամանակա-
կիցներէն։

Ինչպէս վերը շօշափեցինք, Սարկա-
ւաղի ընծայուած Աւետարաններու այս դա-
տաւորութիւնը պատճառ եղած է նաեւ Արատոյ
որդի Գրիգորի, Յովհաննու աւետարանին
դատճառաց մեկնութեամբ նոր կտակարա-
նի⁷¹ սկիզբը ընելու։ Սակայն նոյն իսկ ինքը
Գրիգոր կը մտանէ թէ բռնադատուի է այս
նոր դատաւորութիւնը, որովհետեւ մեկնու-
թիւնները խմբադրելու ժամանակ կը մոռ-
նայ իր բնորած ուղղութիւնը, եւ կը յայտ-
նէ իր ենթադրաւորութեան մէջ տիրող ա-
ւանդական կարգը։ Օրինակներ բազմաթիւ
են։ Արդէն Յովհաննու պատճառքը, որ Ոս-
կերեքանէն բանաքաղութիւններ ցոյց կու
տայ⁷², ունի հետեւեալ յայտնի տողերը.
«Իսկ Եփրատէս ոչ սահմանեցաւ տեղեալ
այլ աստցաւ զեան չորրորդ Եփրատէս, որ

⁷⁰ Codex Cantabringiensis և Codex Argenteus

⁷¹ Զեռ. 47, թղ. 124ա. «Սկիզբն եւ պատճառ
չորից Աւետարանչացն, սկսեալ ի Յովհաննէ Աւետա-
րանչէ»։

⁷² Մեկնութիւն թղթոցն Պաւղոսի Վենետիկ
1866, հար. Բ, էջ 580. «Ի Յովհաննու Մեկնութենէ»։

նշանակէ զերանելի աւետարանիչս (= Յովհաննէս) (Ձեռ. 47 թղ. 127ա) : Իսկ Յոհաննէս յատուածութենէն արար սկիզբն եւ զծնունդն յառաջ քան զյաւիտեանս պատմէ : Իրապէս չորրորդ աւետարանիչ լեալ իրր . » եւն (Ձեռ. 47 թղ. 135բ) :

Թէ՛ Երուսաղէմեան⁷³ հին, ու թէ՛ նորագոյն⁷⁴ այսօր զործածութեան մէջ եղած ճաշոցներու մէջ կան շատ հետաքրքրական երեւոյթներ, որոնց վերլուծումը զժրատաբար շատ անմշակ է դեռ : Ամէնէն հետաքրքրականն է յիսնեկաց չրջանին ճաշու՝ պատարազի ժամանակ Յովհաննու աւետարանին ընթերցումը : Յովհաննու աւետարանը հոս թէպէտ ըստ երեւոյթին նախակարգ դիրք մ'ունի, բայց եթէ իններորդ ժամու վերջը ազուցուած խրատազիրը «Եւ աստէն սկսանի պատարազն» նկատի առնենք, կապ մը կը դանենք Ժամերութեան մասերուն մէջ, որովհետեւ մինչ Առաւօտեան Ժամին յատկացուած են Ղուկասի Աւետարանէն ընթերցում մը, անդին Երեկոյեան Ժամուն

⁷³ Ձեռ. Բ. Տաշեան, Ցուցակ, էջ 14. Համաձայն Գիրք Հայաստանեայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, Երուսաղէմ 1873, Ա. եւ Բ. հտր. :

⁷⁴ Նորհրդատեար Սրբոյ Պատարազի ըստ արարողութեան Հայաստանեայ Եկեղեցւոյ Վիեննա 1904 : Հմմտ. Դուլիս եւ համար ընթերցումոց եւ Աւետարանաց Պատարազաց, Վիեննա 1858 : Գեղեցիկ ամփոփում մը կը դանուի Լոյս Շարաթաթերթին մէջ 1905, Թ. 16—43 Մկրեան Յովհաննէս ԳՀԵ. Ս. Դրոց ընթերցումները Հայ Եկեղեցւոյ մէջ :

կը կարգացունին Մատթէոսն ու Մարկոսը ⁷⁵ :
 Հոյ եկեղեցական հաշուին համաձայն օր կը
 կոչուի առաւօտէ առաւօտ միջոցը, ցերեկն
 ու դիշերը ⁷⁶ : Այս հաշուով յիսնեկաց չըր-
 ջանի մեր ճաշոցի եւ ժամերդութեան Աւե-
 տարաններու յաջորդութիւնը հետեւեալ
 պատկերը կու տայ . Ղուկաս, Յովհաննէս,
 Մատթէոս, Մարկոս : Նորանշան դասաւո-
 րութիւն մը, որ սակայն հայ ոչ մէկ ցուցա-
 կէ ծանօթ չէ : Ինքնին ճաշոցն անդամ իր
 միւս մասերուն մէջ կը պահէ հասարակ
 Զօհրասկեան բնկալեալ յաջորդութիւնը : Այս
 երեւոյթին առջեւ կը մնայ միայն մէկ ենթա-
 դրութիւն, այսինքն թէ մեր յիսնեկաց չըր-
 ջանը հիմնուած է հախսատօնակային սկըզ-
 բունքի վրայ, որով Երեկոյեան ժամը կ'ըլ-
 լայ նոր օրուան մուտքը, եւ այսպէսով կ'ու-
 նենանք իրապէս Մատթէոս, Մարկոս, Ղու-
 կաս, Յովհաննէս ծանօթ կարգը :

Յովհաննու աւետարանին՝ օրուան ա-
 մենահանդիսական արարողութեան (պատա-
 րադ) յատկացումը որքան կ'երեւոյ շատ
 մեծ հնութիւն ունի, հիմնուած վաղեմի սո-

⁷⁵ Տօնացոյց եւ Աւետարանացոյց Կ. Պոլիս
 1722, էջ 132 : Այսօր զԴ. գլուխն Աւետարանն կարգաւ
 սկսիր ընթեռնուել : Չղուկասն յԱռաւօտուն եւ զՅօհանն
 ի ճաշուն. զՄատթէոսն յերեկոյն առաջին եւ զՄար-
 կոսն յարձակմանն եւ ամէն գլխոյ յօրն՝ զմի փոխն
 կարդա մինչեւ ի Հոգւոյ Դաշուստն :

⁷⁶ Դիտնիսիոս Բարսալիբիի հակաճառութիւնը
 Հայոց դէմ. Թրգմ. Հ. Պ. Էսապալեան, Վիեննա
 1938, էջ 20 (Այդ. Մատ. ՃՈԷ) :

վորութեան մը վրայ : Յոյն եկեղեցւոյ մէջ⁷⁷ Ձառկի օրուան արտակարգ արարողութիւններէն է Յովհաննու Աւետարանին ընթերցումը, զոր Եպիսկոպոսին հետ տուն առ տուն կ'երգեն զանազան լեզուներով քահանաներու եւ սարկաւապներու զտան աւ ժողովուրդը :

Այս սովորութենէն զատ, մինչեւ Հոգեպաշտօն Յոյն եկեղեցւոյ մէջն ալ Յովհաննէսէն տոնուած են օրուան ճաշու Աւետարաններն, հոյկաւանէն այն տարբերութեամբ, որ մինչ վերջինս նոր Կիւրակէն կը սկսի ընթերցումը, Յոյնը չարաթ մը յառաջ արդէն, թան Ձառկի օրը⁷⁸ :

Հայոց քաջածանօթ էր նաեւ Աւետարանիչներու ներկայացումը Ս. Գրքի չորս կենդանակերպ զազաններով : Ս. Գրքի մէջ ասոնք զանազան յաջորդութեամբ կը տեսնենք⁷⁹, որ արեւմուտք մեծ դեր խաղացած է Աւետարանիչներու գաղափարումին հա-

⁷⁷ Nilles W. S. J. Kalendarium Manuale utriusque ecclesiae Orientalis et Occidentalis. Oeniponte 1897. Հար. Բ. էջ 315:

⁷⁸ Գիրք ընթերցումոց (յունարէն) Հուլիս 1880 և Վեհեակի 1833:

⁷⁹ Մարդ (= Մատթէոս), Աւիւծ (= Մարկոս), Եզ (= Դավիթ), Արծիւ (= Յովհաննէս) : Եղեկիէլ Ա. 10, 1. Մարդ, 2. աւիւծ, 3. Եզն, 4. արծիւ : Ժ. 14, 1. Եզն, 2. մարդ, 3. աւիւծ, 4. արծիւ : Յայտնութիւն Դ. 7, 1. աւիւծ, 2. զաւարակ, 3. մարդ, 4. արծիւ :

մար : Զարմանալիօրէն Հայր անուսած կ'երեւայ այս պարագան :

2. ԱՌԱՔԵՆԱԿԱՆՔ

Ա. Գործք Առաքելոց : Առաքելական կուսուած զրքերու քով աւելի բարդ է դասաւորութեան խնդիրը : Կորինթի վկայութենէն թէ «Տեառնել զմանց ի սուրբ Աւետարանին եւ զմանց ի Գործս Առաքելոցն երանելոյն Ղակասու մատենադրեալ, եւ իցեն որ ի Կարողիկէս առաքելոցն առաւելագոյնս ճանաչին, այլ որոցն Պաւղոսի Չորեքտասանեփուլքք քարով⁸⁰...» կը հետեւցնենք թէ այսպէս ըլլալու էր կարգը թարգմանութեան իսկ սկզբնաւորութեան : Գործք Առաքելոցը, որ բովանդակութեամբ պատմական շարունակութիւնն է Աւետարաններուն, հարկաւ պիտի դասուէր Աւետարաններէն ետք : Սակայն չեն պակսիր զգալի բացասութիւններ :

1. Գործք Առաքելոցը Կարողիկէ թղթերէն ետք :

Սերաստիայի Թ. 1 եւ 4 ձեռագիրները⁸¹, այսպէս է նաեւ Առաքելական կուսոններու յունական բնագրին կարգը :

⁸⁰ Կորինթ, Վենետիկ, էջ 5 :

⁸¹ Թորգոմ արք. Գուշակեան. Յուցակ Հայ Ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սերաստիա, Հանդէս Ամսօրեայ, 1922, էջ 466, 1924, էջ 118 :

2. Պաւղոսեան քղքերէն ետք.

Բրիտանական Թանգարանի Add. 19,730
ձեռագիրը⁸², Եւթաղ⁸³, Ձեռնագրութիւն
Եպիսկոպոսոսաց, Առաքել Սիւնեցի: Նոյնպէս
կը գտաւորէ նաեւ Սինոյեան ձեռագիրը,
Ե. եւ 2. դարերու ասորականը, իսկ Vul-
gataի ձեռագիրները ԺԳ. դարէն ետք⁸⁴:

3. Յայտնութիւնն ետք.

Վիկենայի Թ. 55 (Տաշեան, Յուդակ,
էջ 253):

4. Յովհաննու Հանգիստէն ետք.

Տաթեւացի:

(5.) Քիչ մը դարձանալի կը թուի Մի-
քայէլ կաթողիկոսէն 1562ին հրեշտակու-
թեամբ Պիոս Դ. Քահանայապետին ուղար-
կուած՝ Արղարու դաւանութեան մէջ Գործք
Առաքելոցի պահասը, մինչ մնացած բոլոր
Գիրքերը յանուանէ կը նշանակուին⁸⁵:

Ճաշոցին մէջ Գործք Առաքելոցին կը
հանդիպինք Յինանց շրջանին. Չատկէն —
Պենտեկոստէ: Նա յաջորդութեան ոչ մի
կապ ունի այս դիրքին մէջ, որովհետեւ
միաժամանակ կը կարգացուին կաթողիկէ

⁸² F. Conybeare, On the Codex Pamphili and date of Euthalius's Journal of Philology, Vol. XXIII, էջ 242, Բզմվպ. 1895, էջ 209:

⁸³ Հ. Ա. Վարդանեան, Մատենադրութիւնք Եւթաղի, էջ 24:

⁸⁴ Zahn, Geschichte Բ. էջ 382:

⁸⁵ Հ. Մ. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց Գ. էջ 521:

թղթերը: Ձատկէն ետք անցած է ան անմիջապէս՝ անշուշտ իր շօշափած նիւթին պատճառով, որ է Առաքեալներու գործունէութիւնը Գրիստոսի Ս. Յարութենէն յետոյ:

Գործք Առաքելոցի այս գլխաւուն կը հետեւի թէ ան Նախաւոր Ճաշոցի կազմութեան ժամանակ աւելի ստորակարգ հեղինակութիւն կը վայելէր քան Թուղթերը: Պարզեօք թէ ինչո՞ւ. Արարողութիւններու ընթերցուածներու կառուցուածքը մղում մը ցոյց կու տայ բարձրանալու Հին Կտակարանէն դէպի նորը, անկատարէն՝ կատարելագոյնը, խոստումէն՝ անոր կատարումը: Այս մղումը կը տեսնուի թէ՛ Հին ու թէ՛ Նոր Կտակարանի զրքերու յաջորդութեան մէջ հաւասարապէս: Այս սկզբունքով ընթերցուածի ժամանակ Առաքելական թղթերը նախ գալու էին քան Գործք Առաքելոցը, մինչ իրականին ճաշոցին մէջ Գործք Առաքելոցը կը կանխէ զանոնք. եւ գասաւորութեան պատկերը կ'ունենանք այսպէս. 1. Գործք Առաքելոց, 2. Թղթեր, 3. Աւետարան:

Այս գասաւորութիւնը շատ հին ըլլալու է, ճախակերտ ճաշոցի ժամանակէն: — Կարելի է՞ ուրանալ, թէ անհատականներու քով, կամ նոյն իսկ ձեռագիրներու մէջ տիրող գասաւորութիւններէն միայն յետագարձ ապացոյցներ կրնանք յառաջ բերել ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ տիրող՝ Գրքերու յաջորդութեան նկատմամբ, որովհետեւ հոն

չառ լոյցն աստղարէզ ունեցած է ազատ ան-
հատական խորհելակերպը, ասոր հակառակ
եկեղեցական մատեանները հաւատարմազոյն
թարգմանները կը հանդիսանան ամենահա-
ղայն սովորութիւններու: Գրիգոր վկայա-
սէր այս կարգը առած է հին Ճաշոյէն ան-
վիտիմ]ս, հակառակ իր ժամանակակից կար-
ծիքներուն: Այս կարգը սակայն կրնանք նա-
խահայկական անուանել, քանի որ զայն մեր
քով ուրիշ տեղ գործածութեան մէջ չենք
գտներ ⁸⁶:

Եզրակացութիւն: Գործք Առաքելոցը
հայկական դասաւորութեամբ յաջորդն է
Յովհաննու Աւետարանին, սակայն չեն պակ-
սիր հետքեր, որոնք նոյն իսկ նախահայկա-
կան խմբագրութիւն մը կը մատնանշեն:
Ժ. Գ. գորէն ետք լատինական տկար, գրեթէ
աննշան ազդեցութեան մը հետքեր կը տես-
նուին:

Բ. Թիքեր: Կը գանադանուին Կաթողիկէ
(= ընդհանրական) եւ Պաւլոսեան (ուրոյն
եկեղեցական համայնքներու ուղղութեամբ)
թղթեր: Այս անուանակոչումները չառ մեծ

⁸⁶ Հմմտ. Ս. Նշանի Թ. 1 եւ 4 ձեռագիրները:
Մեր յառաջ բերած կարծիքին ձայնակից են նաեւ
օտար աղբիւրներ: Zahn ի համաձայն Geschichte
Բ. 383, ծան. 1 նոյն կարգը ունին Մեմփիդական եւ
հունարէն նաեւ սահիդական թարգմանութիւնները:
Ս. Օգոստինոսի անծանօթ է այս դասաւորութիւնը,
նոյնպէս Իննովկենտիոս Ա. ի եւ Թէոդորոս Մոպսուես-
տացոյն: Ս. Յերոնիմոսի Ս. Գիրքն ալ այսպէս եղած
ըլլալու է: Ամէնէն զօրաւոր ապացոյցներէն կարելի է
համարել Vulgataի ամենահին տպանիական ձեռա-
գիրները:

հնաթիւն ունին⁸⁷, եւ Հայոց քով մուտ
դառն: Ս. Գրքի թարգմանութեամբ Ե. զա-
րուհ. Կորին կը վկայէ. «Եւ իցին որ ի Կա-
րողիկէս Առաքելոցն եւ սրբոյն Պաւղոսի
չորեքտասանեքումք թղթովք» (էջ 5):

Նա⁶ ի Կաթողիկէսք թէ նախ Պաւղո-
սեաններ, այս է մեր քննութեան կորիզը:
Յունական ձեռագիրները թէպէտ ընդհանուր
որոշ ուղղութեան մը կը հետեւին, բայց
փոքրամասնութիւն ալ չեն կաղմեր անոնք,
որոնք ուրիշ դասաւորութիւն ունին⁸⁸: Լա-
տինական Vulgataն աւելի հետեւողական է:
Զօհրապ իր հրատարակութեան համար ըն-
տրած է նախ Կաթողիկէ եւ ապա Պաւղոսեան
թղթեր դասաւորութիւնը, որուն ի հաստա-
տութիւն կը գրէ. «Ամենայն⁸⁹ զըշազիրք
մեր համաձայն հաւատարիմ հելլենական
զըշազրաց նախ կարդեալ ունին զԿաթողի-
կէս եւ ապա զչորեքտասան թուղթսն Պաւ-
ղոսի, որպէս մեք եղաք ըստ պատշաճի»
(էջ 749 ծան.): Թէպէտ հոս գործածուած
կը գտնենք ամէն բացատրութիւն ժխտող բա-
ցատրութիւն մը, բայց յայտնի են մեզ ոչ
փոքր թուով տարբերութիւններ եւ չեղում-
ներ, որոնցմէ սակայն ոչ մէկը այնքան ընդ-
հանրացած չէ Հայոց քով ինչպէս Զօհրապի
ընտրութիւնը, ուր Կաթողիկէ թղթերը կը
գտնուին Գործք Առաքելոցի եւ Պաւղոսեան

⁸⁷ Եւսեբիոս Եկեղեցական Պատմ. ր. 23—25:

⁸⁸ Gutjahr, Geschichte des N. T. 1912, էջ 393:

⁸⁹ Բնագծումը մեր կողմէ:

քղքերու միջեւ : Հայ առաջին Ս . Գրքի մէջն
ալ անտարակոյս այս զատաւորութիւնը կը
տիրէր հետեւելով Կորինթի վերի տեղիքին .
«Եւ իցեն որ ի Կաթողիկէս առաքելոցն
եւ սրբոցն Պաւղոսի չորեքտասանեքումբք
թղթովք» :

1. Կաթողիկեայք Պաւղոսեաններէն
եւք :

Այսպէս՝ Վիեննայի Մխիթարեան Մա-
տենադարանի Թ . 247 (1249էն) , Սեբաս-
տիոյ Ս . Նշանի Թ . 1 եւ 4 գրչադիրները :
Եւադր , Եւսեբիոս Գ . 25 , Գրիգոր Որդի
Աբասայ , Ստեփաննոս Զեք , Աղարկայի Դա-
ւանութիւն : Նոր Կտակարանի տպագրու-
թիւններէն՝ Ոսկանի եւ Վիեննայի հրատա-
րակութիւնները :

2. Կաթողիկէք եւ Պաւղոսեաններ խառն :

Այս նորանշան ու եղական զատաւորու-
թեան ներկայացուցիչ ունինք ձեռագիր մը
միայն՝ Թաւրիզի Թ . 32, 1766էն⁹⁰ , ուր կը
դտնենք Պաւղոսեանները Յակոբայ կաթողի-
կէականէն ետք , Պետրոսի թղթերէն առաջ :

3. Աւետարաններէն եւք : Միքայէլ-Ար-
գար :

Ճաշոցը քիչ մը բարդ ծալքեր ունի :
Ըստ հայկականին Առաջաւորի չարաթն ու
Մեծ պահքը բացի չարաթ ու կիրակի օրերէն
Նոր Կտակարանէն ճաշու ընթերցուած չի

⁹⁰ Հ . Աճառեան , Յուլիան Զեռազրաց Թաւրիզի :

յատկացներ: Սակայն Վիեննայի ճաշացի հրատարակութիւնները (1879, 1904) հեռուելով ամէնորեւս պատարագի սովորութեան, ունին յատուկ ընթերցումներ: Այս կարգաւորութեան համաձայն Առաջաւորքի յաջորդերկու շարաթներու ընթերցումները պահուած են հին ձեւով, իսկ Առաջաւորաց պահոց եւ Քառասորաց պահոց հացից շրջանին կը կարգացունին կաթոյիկէ թղթերը հասարակ կարգով: Ասով Յակոբայ Առաքելոյն ի. գլուխը բաժնուած է Գ.էն երկու շարաթով: Այս փոփոխութեամբ սակայն չի միտաւոր այն իրականութիւնը, որ Առաքելական թղթերու մէջ կաթոյիկէները աւելի առաջաւոր կը համարուն քան Պաւլոսեանները, քանի որ կը կարգացունին անոնք առաջին (Մատթէոս) աւետարանի կողքին:

Չառիկ յինանց շրջանին միաժամանակ կը կարգացունին Գործք Առաքելոյն ու կաթոյիկէ թղթերը, որով դժուար է այս երկուքին մէջ յաջորդութիւն որոնել, բայց հաստոյց կ'երեւայ Պաւլոսեաններու՝ կաթոյիկէ թղթերու յաջորդ ըլլալը, քանի որ անոնք սկիզբ կ'առնեն Պենտէկոստէով կաթոյիկէ թղթերու ընթերցումէն ետք:

ա. Կաթողիկեայք⁰¹: Դ. դարուն ամէնէն ընդհանրացած յաջորդութիւնն էր ար-

⁰¹ Շատ հետաքրքրական է Կաթողիկէ անուանակոչումը: Այս եօթը թղթերը թէպէտ եւ ի միասին կաթոյիկէ անուանով կը կոչուին, բայց ոչ իւրա-

դէն. Յակորոս, Պետրոս, Յովհաննէս, Յու-
դա⁹²: Այս կարգը կը տիրէ նաեւ հայ մեղ
ծանօթ ձեռագիրներու մէջ⁹³: Հետագայ դա-
րերէն ունինք երկու բացատուութիւններ:

1. Պետրոս, Յովհաննէս, Յակոբ, Թա-
ղէոս (= Յուդա). Ագարիա կաթողիկոս:

2. Պետրոս, Յովհաննէս, Յակոբ (Յու-
դա չիք). Միքայէլ — Արդար:

Ժանչիւրը աւանձինն: Նոյնը կ'որժէ նաեւ յունական
և լատինական կանոններու համար. հմտ. Gut-
jahr էջ 393 Vulgata ի խորագիրները: Հայկա-
կանի նկատմամբ միայն ու միայն Չօհրադի վկայու-
թիւնն ունիմ, վասն զի ձեռագիրներու ցուցակադիր-
ները այս երեւոյթին ամենեւին ուշադրութիւն դար-
ձուցած չեն թուիր: Յակորոս և Յուդայի թուղթին
համար կը հադարդէ Չօհրադ, թէ իր ձեռքը գտնուած
ձեռագիրներէն շատ քիչեր կան «սրբ լոկ գնեն թուղթ
Յակորոս» և «կ'եղբարկացնէ թէ անոնց վերնագիրն
ըլլալու է «թուղթ սրբայ առաքելոյն Յակորոս կա-
թողիկէ», նոյնպէս. «թուղթ Յուդայի առաքելոյ կա-
թողիկէ»: Իսկ Պետրոսի Ա. թղթին համար կ'ըսէ
թէ միայն երկու օրինակ կաթողիկէ կը կոչեն զայն,
մինչ Բ. Պետրոսի և Յովհաննու Ա. Բ. Գ. թղթերուն
նկատմամբ կը զրէ թէ «ամենայն զըշտելիւք մեր հա-
մեմատ մերումս ունին զվերնագիրս» այսինքն առանց
կաթողիկէ անուանակոչումին. Ասոր պատճառը պիտի
ըլլայ անշուշտ անոնց՝ առանձնականներու ուղղուած
ըլլալը ինչպէս կը վկայէ եւթադ, «առ Կիւրիա» «առ
Դայիրոս» ևւն: Նման հասցէներ կը գտնենք նաեւ Այբի-
վանեցիի մօտ, էջ 34:

⁹² Gutjahr էջ 393, Zahn, Geschichte էջ 375:

⁹³ Հմտ. Սարգիս Ենօրհալիի՝ Մեկնութիւն կա-
թողիկէաց Եօթն թղթաց «Յակորոս եղբարն անտն
բոս մարմնոց և Պետրոսի զլխաւորի առաքելոցն ևւ
անշարժ վիմին հաւատոյ. ևւ Յովհաննու սիրելի ու-
շակերտին Յիսուսի ևւ առաւածարան աւետարանչի-
ււ Յուդայի եղբարն Յակորոս», Տաշեան, Մուշ.,
Թ. 315, թղ. 3ա. հմտ. Բ. Տ. Կ. Տէրցլեյ, Աս-
տուածաշունչին երկրորդական Գրոց վրայ, Յոյս տմ-
սութեթ, 1874, էջ 736—766:

Այս բացատրութիւններէն երկրորդը առաջնոյն պիտտեալ մէկ տեսակը կրնանք համարիլ, որ անուշադրութեամբ ինկած պիտի ըլլայ Յուդայի թուղթը, այլապէս Հոովմ չէր կրնար ընդունիլ նմանօրինակ դաւանութիւն մը: Պետրոս Առաքեալի թղթերու տրուած նախադատութիւնը կը վերադրենք այն իրադրութեան, որ այս երկու դաւանութիւններն ալ կազմուած են լատինական բնագրի մը հետեւողութեամբ, որովհետեւ միայն արեւմուտք ընդհանրացած էր Կաթողիկէ թղթերու զատաւորումը Առաքեալներու զխաւորութեան վրայէն⁹⁴:

բ. Պաւլոսեանք:

ԺԴ. Թուղթք: Կորեան վերի վկայութիւնը «իսկ Պաւլոսի չորեքտասանեքուրք թղթովք» կը յայտնէ թէ Հայոց քով Պաւլոսեան 14 թղթեր կը ճանչցուին: Այս թիւը այնքան ընդհանրացած է, որ ինչ ինչ հեղինակներ միայն «ԺԴ Թուղթք» կը կոչեն, առանց Պօղոս անունը յիշելու: Գործնականին ստիպելով Հայոց քով ճանչցուած են 15 թղթեր, ինչպէս կը գտնենք Նւագրի քով «Առաքեալն ԺԵ»⁹⁵: Այս 15րդ թուղթն է «Կորնթացւոց Դ. թուղթ» անուանուած անկանոնական դրութիւնը, որուն մասին ստորեւ պիտի տնդրադառնանք: Զեռագրական սխալ ընթերցում մը պիտի ըլլայ Արարհամեանի հրա-

⁹⁴ Gregory, էջ 856, Gutjahr, էջ 393, Zahn Gesch., էջ 379:

⁹⁵ Արարատ, 1895, 408:

ատարակութեան Շիրակացւոյ ցուցակին մէջ «Պօղոսի առաքելոյ թուղթ ԺԴ.» ընթերցուածը (կջ 259) սրովհետեւ զործնականին ԺԴ թուղթ յատաջ կը բերուի: Ուշագրութեան արժանի է Լաւողիկեոյ Ժողովոյն ցուցակը, որ հայ ձեռագիրներու մէջ բաւական մեծ փոփոխակներով աւանդուած կը գտնենք: Ձեռագիրներէն սմանք Պաւղոսեան թղթերը թուելէն յառաջ «Պաւղոսի թուղթք»ին վրայ կը յաւելուն «ԺԴ.» եւ իրապէս 14 թուղթ կը հաշուեն⁹⁶: Ուրիշներու քով շէնք գտնելու այս յաւելումը բաց կը պակսի այս կամ այն թուղթը անոնց ցուցակէն: Մեկը Թանդեանի բնագրին մէջ կը պակսին Թեոփոսիկեցւոյ Ա. եւ Բ. եւ Երրոցեցւոյ թղթերը: Մեր Մատենադարանի Թ. 581 եւ 810 ձեռագիրները Թեոփոսիկեցւոյ միայն մէկ թուղթ կը հաշուեն, եւ մինչ աւաջինը Մելիք-Թանդեանի բնագրին ոչ ոք կը գեղջէ նաեւ Երրոցեցւոյ թուղթը, երկրորդը կ'արտաքսէ Եփեսացւոյր: Յունարէն բնագիրը յայտնի 14 թուղթ կը յիշէ: Այս երեւոյթին առջեւ միայն ձեռագրական սխալ ընթերցում կարելի է համարիլ ամբողջ եղելութիւնը, սրովհետեւ թղթերու անվտեր համարուած ըլլալու կասկածներ չենք գտնել մեր մատենագրութեան մէջ: Conybeare իր յառաջ բերած Բրիտանական Թանգարանի Թ. Add. 19,730 Ձեռագրի ցան-

⁹⁶ Հմմտ. Տաշեան, Ցուցակ, կջ 370. Ձեռ. 100, Թղ. 125ա:

կին մէջ սխալ մը ըրած ըլլալ կը թուի, վասն զի Պաւղոսեան թուղթերու մէջ երրորդացոց թուղթին դիրքը մասնաւորապէս չեւտելու պատճառով, այս թուղթին իրեն յաջորդ կը դնէ միայն Տիմոթէոսի թուղթերն ու Փիլիմոնը, առանց անդրադառնալու, թէ առանց միջեւ կը դառնուի դեռ Տիմոսի թուղթը (անդ, էջ 243) :

Դիրքը: Վերը ստուգեցինք արդէն թէ Պաւղոսեան թղթերը հնազոյն խմբադրութեան եւ հայ ընտրելագոյն ձեռագիրներու համաձայն կը յաջորդեն կաթողիկէ թղթերուն: Այս տիրոջ կարգէն զուրս կան նաեւ քանի մը սակաւագէտ չեղումներ:

1. Պաւղոսեանները Աւետարանի յաջորդ: Սիւնեցի, Աղարիա: (Լատին աղբյուրներէն):

2. Յայտնութիւն ետք: Չօհրապի ընտրելը, [Շիրակացի]:

3. Յովհաննու Հանգիստէն ետք: Բրիտանական Թանգարանի Թ. Add. 19,730: Սարկաւագ, Ստ. Զիք:

Ճաշոյցը կը հետեւի հին խմբադրութեան, եւ յինանց չըջանի կաթողիկէ թղթերուն կը յաջորդեն Պենտեկոստէոսի Պաւղոսեանները:

Ներքին դասաւորութիւն: Պօղոս առաքելոյ թղթերը չորրորդ դարուն արդէն վերջնական դասաւորութեան մը ենթարկուած էին, որուն համաձայն նախ կը կար-

դուէին հասարակութիւններու, եւ տպա ան-
հատականներու ուղղուած նամակները: Շատ
հեռաւոր վայրեր պիտի տաջնորդուէինք այս
զարգացման փուլերու քննութեամբը, ուստի
կը բաւականանա՞նք հաստատելով թէ մեր
հայ թարգմանիչները առանց ընդվայր յաճե-
լու նոյն դասաւորութիւնը կ'ընդգրկեն իրենց
Ս. Գրոց թարգմանութեան համար:

Հասարակական

Անհատական

Հոովմայեցւոյ

Տիմոթէոսի Ա.

Կորնթացւոյ Ա.

» Բ.

» Բ.

Տիմոթի

Պաղատացւոյ

Փիլիմոնի

Եփեսացւոյ

Փիլիպեցւոյ

Կոլոսացւոյ

Թեսաղոնիկեցւոյ Ա.

Բ.

» Բ.

Եբրայեցւոյ

Այս դասաւորութիւնն ունին բոլոր հայ
ձեռագիրները, Հոյոց ծանօթ օտար ցուցակ-
ները եւ նոյնպէս կը դասաւորեն աղպային հե-
ղինակները:

Պաւլոսեան թղթերու այս ցուցակը կրած
է ստեղծելու բանասիրական վերլուծում մը
Դէորդ Կազի եւ Սարկաւազի քով, որոնց աղ-
բիւրը կը գտնենք Ոսկերեւանի Հոովմայեց-
ւոյ թղթին մեկնութեան մէջ: Այս ցուցակը
որ իրապէս նորանշան երեւոյթ մ'ունի, եւ որ
այնքան զօտարութիւններ պատճառած է

Zahnի³⁷, ցանկ մըն է, կազմուած թղթերու
զրութեան ժամանակադրական կարգովն:

1. Թևոսյանիկեցւոյ Ա.	8. Տիտսի
2. „ „ Բ.	9. Գաղտաացւոյ
3. Կորնթացւոյ Ա.	10. Եփեսացւոյ
4. „ „ Բ.	11. Փիլիմոնի
5. Հոովմայեցւոյ	12. Կողոսացւոյ
6. Տիմոթէոսի Ա.	13. Փիլիպեցւոյ
7. Եբրայեցւոյ	14. Տիմոթէոսի Բ.

Ոսկերերան իր այս ցուցակը կը հիմնա-
ւորէ թուղթերէն քաղուած վկայութիւն-
ներով (տես էջ 19):

Ոսկերերանի եւ Գէորգ Կաղի ցանկերու
մէջ միայն Տիմոթէոսի Ա. եւ Եբրայեցւոյ
թղթին դասաւորութեան մասին կայ տարա-
ձայնութիւն մը. «Այլ զի ասի թէ Տիմոթէի
առաջին թուղթն յառաջ վերցաւ քան
զԵբրայեցւոցն, ո՛չ է ի դէպ, զի Տիմոթէոս
զեռ ընդ Պաւղոսի էր եւ ոչ առաջնորդ յԵփե-
սոս յորժամ վերցաւ Եբրայեցւոյ թուղթն:
Եւ ինքն Տիմոթէոս տարաւ ի Պաւղոսէ
զթուղթն Եբրայեցւոյ եւ յորժամ եկն Տիմո-
թէոս ի Հրէաստանէ, յայնժամ կացոյց զնա
Պաւղոս յԵփեսոս քահանայապետ: Եւ եկեալ
յիտալիայէ յայտմ վսյրի քարոզեաց Գաղա-
տացւոցն եւ Կողոսացւոցն: Եւ զնացեալ անտի
ի Կրիտէս կղզին, քարոզեաց նոցա զՅիսուս
Բրիստոս, եւ կարգեաց առաջնորդ զՏիտոս:
Եւ եկեալ անտի առ Պատմենացիսն էանց
վերստին յաշխարհն Փսիւղացւոյ եւ ի Լա-

³⁷ Forschungen, էջ 150:

ւողիկի գրեաց գառաջին թուղթն Տիմոթէի» (Ձեռ. 47, թղ. 169ա, բ)։ Այսպէս Գէորգ Կապ։ Նորայոյն քննութիւններու համաձայն այս գէպքին իրաւունք ունէր Գէորգ Կապ փոխախտութիւնս կատարելու, որովհետեւ Երրայեցւոյ ժ. 24 վկայութենէն «Ողջոյն տան ձեզ, որ ի կողմանս Իստրացւոյ են» կը հետեւի թէ թուղթս նախապէս արդէն Հոսիմէն գրուած է։ Նոյն վերջարանը ունի նաեւ Եւթաղ «Առ Երրայեցիս գրեցաւ յիսաղիոց ի ձեռն Տիմոթէոս» (էջ 154)։ Հմմտ. վերը էջ 27, Վիեննայի Թ. 320 Ձեռ.։

Հայ բնկալեալ խմբաւորումին հակառակ, լատին աղղեցութեան տակ, Ոսկանի եւ Վիեննայի (1857, 1906) տաղարութիւնները Երրայեցւոյ թուղթը փոխադրած են փիլիմոնի թղթէն ետք։ Այս գառաւորութեան վարդապետական — պատմական գրգապատ — հատր թէպէտ անձանօթ չէր նաեւ արեւելք, նոյն իսկ Հոյոց քով, քանի որ Երրայեցւոյ թղթին մասին եղած տարակոյսը գիտէին նաեւ Հայերը Ս. Յերոնիմոսի Prologus Galeatusէն⁹⁸, եւ առաւելապէս Եւթաղի նախադրութենէն «Երրայեցւոյ թուղթն թուի թէ չիցէ Պաւլոսի գրեալ վասն նկարագրին եւ վասն ոչ ի գլուխն կարգելոյ զիւր անունն որպէս եւ յայլ թուղթան» (էջ 144)։ Սակայն ներքի չի կրնար համարուիլ այսպիսի ներ-

⁹⁸ Ex catalogo scriptorum ecclesiasticorum: Epistola autem quae fertur ad Hebraeos non eius creditur propter styli, sermonisque distantiam.

մուծուած փոփոխութիւն մը, որ կը խզէ
Հնութեան եւ աւանդութեան հետ ամէն կապ :

Ծաշոցի կարգը կը համաձայնի հասարակ
ցուցակին հետ, խնդրի առարկայ կը մնայ
միայն փրկմանի թուղթը :

Հռովմայեցւոց՝ ար—էզ
(Բ. որ Պենտեկոստէի — Ուր. Վարդափառի պաշոց)

Ա. Կորնթացւոց՝ ազ—ազ
(Դ. Վարդափառի — Ա. Ուր. զինի փոխման)

Բ. Կորնթացւոց՝ բկ—զկ
(Բ. Կիր. Փոխման — Դ. Կիր. Խաչի)

Պաղատացւոց՝ զզ—էզ
(Դ. Խաչի — Է. Ուր. Խաչի)

Եփեսացւոց՝ բկ—թզ
(Ը. Կիր. Խաչի — Թ. Ուր. Խաչի)

Փիլիպեցւոց՝ ժկ—ակ
(Ժ. Կիր. Խաչի — Ա. Կիր. Յիսնեկաց)

Կողոսացւոց՝ աբ—ազ
(Բ. Յիսնեկաց պաշոց — Ուր. Յիսնեկաց պաշոց)

Ա. Թեսաղոնիկեցւոց՝ բկ—զզ
(Բ. Կիր. Յիսնեկաց — Գ. Ուր. Յիսնեկաց)

Բ. Թեսաղոնիկեցւոց՝ զկ—զզ
(Դ. Կիր. Յիսնեկաց — Դ. Ուր. Յիսնեկաց)

Նքրացւոց՝ Էկ—կիր
(Է. Կիր. Յիսնեկաց — Կիր. պաշոց Ծննդեան)

Տիմոթէոսի Ա.՝ ազ—բզ
(Ա. Կիր. Յայտնութեան — Բ. Ուր. Յայտնութեան)

Տիմոթէոսի Բ.՝ զկ—զզ
(Դ. Կիր. Յայտնութեան — Ուր. զինի Առաջաւորի)

Տիտոսի՝ Կիր—զզ
(Դ. Կիր. Առաջաւորի — Դ. Ուր. զինի Առաջաւորի)

Հոս Տիտոսի թղթէն ետք պիտի յաջորդէր ըստ պատշաճի Փիլիմոնի թուղթը, որ սակայն չի պատահիր: Ձեռագիրներուն մէջ Փիլիմոնի թուղթին համար չենք գտներ ոչ մի ընթերցուածի նշան: Վկայասէրի ճաշացին մէջ ընթերցուածս գրուած է Վլասայ եւ Ոնեսիմեայ տօնին օրը ամբողջապէս: Տօնս հակառակ որ օժտուած է շարժականութեան մեծ լսացառութեամբ, քանի որ աղայից տօներէն է, սակայն երբեք չի կրնար այնքան ուշանալ, անցնելու համար Տիտոսի թուղթը, որուն յաջորդն ըլլալու էր: Անոր անվաւերական համարուելուն հետքի մը չենք հանդիպիր մատենադրութեան մէջ, այլ մանաւանդ թէ Ոսկերերանի գործերու շարքին թղթիս մեկնութեան ոսկեդար թարգմանութիւնն ալ ունինք: Չընթեռնուելուն պատճառը անշուշտ ուրիշ տեղ փնտռելու ենք: Դուցէ թէ Յայտնութենէ մինչեւ Չատկի մերթ ընդարձակ, մերթ անձուկ ժամանակամիջոցին, ուր երբեմն նոյն իսկ առանձնականներու ուղղուած միւս հովուական թղթերուն ընթերցումն ալ կը զեղչուի, հարկ չէ տեսնուած թուղթս իր կարգին նշանակելու, քանի որ 3—4 շաբաթ ստաջ արդէն ստացդ թէ կ'ընթերցուէր:

Այս կարելիութիւններէն զատ, դուցէ հաւանական համարուի անոր երբեմնի ընթերցումը իր կարգին: Այս մտածումը կ'արթընցնեն Յայտնութենէն մինչեւ Բուսն Բարե-

կենդանի միջոցի ընթերցուածներու լաժանսով տարբերակները զանազան ճաշոցներու մէջ: Երուսաղէմի նոր ճաշոցը Յայտնութենէն մինչեւ Առաջաւորաց կիրակին միայն երեք շաբաթ կը տրամադրէ, եւ կը զեղչէ երեք ընթերցուածներ, Ա. Տխմթէոս Զ. 6—Բ. Տխմթէոս Բ. 3, որոնք չորս շաբաթ ունեցող ճաշոցներուն մէջ Յայտնութեան Գ. շաբաթը (Բ. ուր., Գ. կիր., Գ. դչ.) կը լեցնեն: Նոյնպէս երեք շաբաթ կ'ենթադրեն Զօհրապի ընթերցուածացոյց նշանները եւ առանց ընդհատումի բաժնուած են ամբողջ ժամանակամիջոցիս վրայ: Եթէ այս միջոցը չորս շաբաթ ամենեւեք շատ դիւրաւ կարելի էր զետեղել Փիլիմոնի թուղթը, եւ խոստոված պիտի ըլլայինք Առաջաւորացի ընթերցուածը կրկին անգամ կարդալէն իրարու յաջորդող երկու կիրակի օրերուն (Բ. Տխմ. Բ. 15):

Գ. Թուղթ Կորնթացւոց (Կորնթացւոց առ Պաւղոս եւ Պաւղոսի առ Կորնթացիան): Այս խորհրդով Պաւղոսեան 15րդ թուղթ մը յիշատակեցինք վերը: Պատմական տուեալներով թուղթս հաւանօրէն վաւերականներու կողքին կը թարգմանուի առաջին թարգմանիչներէն արդէն, իրրեւ ստոյգ Պաւղոսի: Այս կը պահանջէ ընտրին ընտիր լեզուական ընթերցում, ուստի իրաւացիօրէն կը հետեւցնէ հայտնի Պ. Ֆէթթէր⁹⁹ թէ «Կորնթացւոց

⁹⁹ Հայկական Աշխատասիրութիւնք Հայագէտ Գ. Ֆէթթէրի, թրգմ. Հ. Յ. Տաշեան: Վիեննա 1895, էջ 181 (Աղլային Մատենադարան ժե.):

Գ. Թուղթը մեղի հառած մի միակ հատակոտորն ըլլալու է Ս. Գրոց հայերէն հնագոյն թարգմանութեան»։ Մեր հնագոյն մատենադրութեան մէջ ունինք տակէ կոչումներ, իրրեւ վաւերական զրութենէ մ'առնուած, Ագաթանդեղոս (տպ. Վենետիկ 1862, էջ 141, 214, 215, 267), Եղնիկ (էջ 184)։ Կը թարգմանուի նոյն խիւ եփրեմոյ թղթիս մեկնութիւնը ոսկեղարեան հարապատ զբոշմով¹⁰⁰։ Թղթիս վաւերականութեան համալումը սակայն, որքան կ'երեւոյ ժամանակի բերումով, երբ կը յայտնուի անոր պակասը եւթագեան եւ Ոսկերերանի ցուցակներուն եւ յունարէն ձեռագիրներուն մէջ, տարակոյսի կ'ենթարկուի։ Թեր ու դէմ վիճարանութիւններու արձագանդը մինչեւ այսօր կը գանձեք հետագոյ մատենադրութեան մէջ։ Թէոփորոս Քոթենաւոր Մայրապոմեցոյ դէմ Ագաթանդեղեայ վկայութիւնը յառաջ կը բերէ իրրեւ Պաւղոսի մէկ խօսքն, զոր Գրիգոր Լուսաւորիչ կոչում ըրած ըլլոյ (տպ. Վենետ. 1833, էջ 154)¹⁰¹։ Ըսուածներէս կը հետեւի թէ Պաւղոսեան թղթերը նախ քան ընտրելագոյն

¹⁰⁰ Ձեռ. 47 (Տաշկան), թղ. 180ա—181բ, տպ. Վենետ. 1836, էջ 116—123։

¹⁰¹ Հմմտ. Fr. Rink: Das Sendschreiben der Korinther an Paulus und das dritte Sendschreiben Pauli an die Korinther. Heidelberg 1823, էջ 15, 234, և. C. Fr. Neumann, Geschichte der armenischen Literatur, էջ 15.

բնադիրներու բերուիլը Կ. Պոլսէն, ժե կը հաշուէին եւ ոչ ժ.՝, սակայն Ս. Գրոց երկրորդ թարգմանութեան — սրբազրու-
թեան — ժամանակ արտաքսուած է Կոն-
ստանդ Գ. թուղթը քանի որ կը պակէր այդ
Եւթացի մօտ : Այս արտաքսումը հասկնալու
չէ սակայն անոր վաւերականութեան մերժ-
ման խնայում, որովհետեւ յաջորդ զարեւոյն
դեռ կը վկայուի «իսկ զի տապաք Բ. թուղթս
զբեալ առ Կոնստանդին, առի թէ եւ երրորդ
էս ի Պօղոսէ զբեցաւ առ Կոնստանդին, եւ
զոն այժմ ի տեղիս տեղիս, զոր թէ կամիցի
ոք զտանել զպատճառ երրորդ թղթին,
Ս. Եփրեմ ուսուցանէ իրաւապէս»¹⁰² : Ուրեմն
թուղթս մերժուած է իրբեւ ո՛չ կանոնական :
Այս կարծիքիս ձայնակից է նաեւ Թէոդորոս
Քոթենաւոր երբ պաշտպանելով հանդերձ
Կոնստանդ Գ. թղթին վաւերականութիւնը
չի համարիր զայն կանոնական ժ.՝. թղթերու
կարգին մէջ. «Արդ ո՛վ խորոզորտակ թշնա-
միք, ներբողելով ձեր զճմարտաքարող
վկայն Քրիստոսի զյոզներջանիկն Գրիգոր՝
ստապաղակ բանիւ սխաժանել մերկութեանն
ծածկոյթ, զովին այդու բանիւ՝ ցուցից յայ-
լում տեղունջ՝ բամբաստանս յարդարեալ ձեր
նախադրուածին Գրիգորի, այլ ոչ զովեստ-
քանդի որթագոքսական վերնադիտող քրիս-
տոստոյգեստ նախահարքն զուամբեալք ի Նի-

¹⁰² Գիրք Պատճառաց, Զեռ. 47, Թղ. 169բ :

կիսադուլիս՝ կանոնադրեցին երկակի հնգեակ
 և եզակի քառեակ քուով միայն՝ ի սրբունն
 կոչարանին ընթեռնուել թուղթս զաստուածա-
 քարոյ տաաքելոյն Պաւղոսի և ի նորապա-
 տում գրութեանն զնոյն շարադրութիւն վեր-
 առեալ է : Իսկ քարեգրուառելին Գրիգոր
 զառ ի հարցն լսեալն և ոչ մակադրեալ ի
 նոր թարգմանութիւնս, վկայարանութեամբ
 ճատարեաց, թէ «Անօրէն իշխանն իբրեւ
 աստուծանայն կամեցաւ, առէ մաքուր Առա-
 քեալն, զամենեւին ընդ մեզօք զբաւեաց»
 (Գ. Կոր. Բ. 16) եւ այս ի հնապատումն
 տառսն վերատառեալ է, այլ ոչ ի նորապա-
 տում շարագրութեանն ¹⁰³ :

Կորնթացւոյ Գ. թղթիս այսպէս տարա-
 կուսական համարուելուն պատճառաւ, զբշա-
 ցիրները իրենց կամքին համաձայն փոփոխած
 են անոր տեղը :

1. Մաս մը հիմնուելով անոր վաւերա-
 կանութեան կարծիքին վրայ կը զատեն զայն
 րոտ պատշաճի Կորնթացւոյ Բ. թղթէն ետք,
 այսպէս՝ Կանոնք ի ձեռն Կղեմայ, Սարկա-
 ւադ-Ալլրիփանեցի, Գրիգոր ¹⁰⁴ :

2. Գրչադիրներու մեծադոյն մասը կը
 բաժնէ թուղթս Կորնթացւոյ միւս թուղթե-
 րէն և կը կցէ զայն ամէնէն վերջ Փիլիմոնի
 թղթին : Այս բաժանումը կ'ած է անշուշտ
 անոր համար, որ Ընթերցութեան զրբերը

¹⁰³ Տպ. Վենետիկ 1833, էջ 154 :

¹⁰⁴ Հմմտ. Զօհրատ, Աստուածաշունչ, էջ 793
 ծանօթութիւն :

մեծ մասով ընդօրինակուած են տատուածային սրաշտամուկի համար, ուստի քանի որ ճաշոցի մէջ Կորնթացւոց Գ. Թուղթը չ'ընթերցուիր, եւ ընթերցուածացոյց նշանները կ'ընդմիջուին Թուղթս Կորնթացւոց Բ. Թղթին կցելով, գրիչները ընդօրինակած են դայն ամէնէն վերջը իրրեւ յաւելուած մը, ունենալու համար Պաւղոսի Թղթերուն ամբողջական ստոճէնը: Իջմիածնի մատենադարանի Թիւ 62 ձեռագիրը այս նկատմամբ ունի հետեւեալ դիտողութիւնը. «ՁԹուղթս դայս, որ է Կորնթացւոցն երրորդ Թուղթ, եթէ կամիցիս աւերնակել, զվիրքս զհետ չորեքասան Թղթոցն Պաւղոսի կարգեսցես զինի Թղթոյն որ առ Փիլիմոն, զի յաւերնակն յորում գրեցի զայս յետոյ, նա այսպէս կարգել էր, որպէս ասացի անդ» (Թղ. 104ր) ¹⁰⁵: Այսպէս նաեւ Ձօհրապեան ընդգիրն, հրատարակութիւնը եւ Տաթևացին:

3. Այս երկրորդ տեսակէն կը հետեւի, որ զուտ տատուածային սրաշտամուկի համար կատարուած ընդօրինակութիւններուն մէջ աւելորդ ծանրաբեւոյժ մը նկատուած է Թղթիս ընդօրինակութիւնը — կամ զուցէ

¹⁰⁵ Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաքածոյ Յիշատակարանաց, տնտիպ: Ձօհրապ, Աստուածաշունչի յաւելուածի ծանուցման մէջ (էջ 837) կը յիշատակէ Պեթուին Ստրղթի գրուած ճաշոց մը ուր Կորնթացւոց Գ. Թուղթը մտնում է «ի կարգս ճաշու ընթերցուածոց յետ տալաւորացն շարաթու՝ յաւարտ Տիտոսի Թղթոյն» եւ կը յաւելու. «եւ յայլ նորագիր օրինակ ինչ»:

նոյն իսկ անխափ համարուած — ուստի բա-
լորովին դուրս թողուած է ան : Այսպէս բա-
ւական թուով ձեռագիրներ :

3. ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱՌԱ- ՓԵԼՈՅ

Այսօր մեր ձեռքն եղած Յայտնութեան
բնագիրը, ինչպէս յայտնի է ԺԲ. դարու
թարգմանութիւն մըն է, եղած Լամբրոնաց-
ւոյ ձեռքով, ուստի յառաջընթաց դարերէն
չենք կարող վկայութիւն պահել անոր գիրքին
նկատմամբ : Թէ ԺԲ. դարէն յառաջ արդէն
կազմուած էր Նոր Կտակարանի գրքերու յա-
ջորդութեան հաստատուն ձեւը՝ յայտնի է,
որով Յայտնութիւնը իրրեւ եկուոր նկա-
տուելով վերջին տեղը պիտի գրուէր :

Լամբրոնացւոյ յիշատակարանը, զոր գե-
տեղած է նա Յայտնութենէն ետք, կ'ենթա-
դրէ նաեւ հնագոյն թարգմանութիւն մը
«ստուգարան արարու վերստին յերիւրեալ» :
Փրէտէրիք Մուրատ աւելի հնագոյն թարգ-
մանութիւն մը ի լոյս կ'ընծայէ իր Յայտնու-
թեան Յովհաննու հին հայ թարգմանութիւն,
Երուսաղէմ 1911, գործին մէջ, սակայն
գփախտաբար Ճաւրնտրի մը մէջ գտած է նա
բնագիրս, եւ ո'չ թէ Ս. Գրոց կարդին, որով
ոչ մի եզրակացութիւն կրնանք հանել նա-
խալամբրոնեան թարգմանութեանս յաջոր-
դութեան ու գիրքին նկատմամբ : Որքան ալ

ճիգ կը թափէ նորայր Բիւզանդացի¹⁰⁶, ցոյց տալու համար թէ Յայտնութիւնը Աստուածաշունչին հետ միաթամանակ թարգմանուած է, սակայն յառաջ բերուած կոչումները շատ լաւ մեկնելի են, կոչումները յառաջ բերող հեղինակներու՝ Յայտնութեան յաշարէն բնագրի ծանօթութեամբը: Շատ հաւանական է, որ եթէ նոյն իսկ Ֆ. Մուրատի բնագրէն ալ հին թարգմանութիւն մը եղած ըլլայ, կամ նոյն ինքն Ֆ. Մուրատի նախալամբրոնեանը, յաշարեան ձեռագիրներու հետեւողութեամբ կարգուած էր նոր կտակարանի վերջը Փիլիմունէն ետք¹⁰⁷:

Մեկ հասած ձեռագիրներու մեծ մասը կը հետեւի այս հնագոյն սովորութեան¹⁰⁸, սակայն ոմանք աւելի պատշաճ համարած են Յայտնութիւնը տրիշ տեղ փոխադրելու:

1. Յայտնութիւնը նոր Կտակարանի իրրեւ առաջին Գիրք նշանակուած է բոլորովին զարաւդի կերպով Բրիտ. Թանգ. Թ. Add. 19,730 Ձեռագրին մէջ:

2. Յայտնութիւնը Յովհաննու Աւետարանին յաջորդ կը գտնենք Վիկենայի Միթիարեան Մատենադարանի Թ. 55, էջմիածնի

¹⁰⁶ Կորին փարպաղեաւ եւ նորին թարգմանութիւնք: Տփղիս 1900, էջ 413—422:

¹⁰⁷ Հմմտ. Zahn, Geschichte, էջ 380:

¹⁰⁸ Ձօհրադ կը հաստատէ թէ իր ձեռքն եղած ձեռագիրները միայն մէկ բացատրութեամբ ամէնն ալ արամադրած են Յայտնութեան զրգին՝ վերջին տեղը: Աստուածաշունչ, էջ 764 ծանօթութիւն:

Թ. 195, 206 ձեռագիրներուն մէջ, այսպէս ունի նաեւ Տաթևացին: Փոխադրութիւնս կատարուած է տնչուչա, քանի որ նոյն Յովհաննու գրութիւններն են կրկին մատեաններս ալ:

3. Գործք Առաքելոցէն ետք: Ստեփանոս Զեք:

4. Կարողիկէ քրքերէն ետք: Վատիկանեան Թ. 1, Էջմիածնի Թ. 186, 188, նոր խմբագրուած Անանիա Շիրակացւոյ ցուցակը, Առաքել Սիւնեցի, Աղաբիա Կաթողիկոս Էւ Զեոնադրութիւն Նալիսկոպոսաց: Երեք վերջիններս բոլոր ինքեան կարելի է հնազոյն խմբագրութեան տակ գտնել, որովհետեւ դարձնականին ամէնէն վերջը կը գտնուի հոս Յայտնութիւնը, քանի որ վերջը ինկած էր արդէն Կաթողիկէ թղթերու ցուցակը:

5. Եւքաղեան Աղերսէն ետք: Սարկաւազ-Ալլրիփանեցի, Զօհրապեան բնագիրը:

6. Գ. Կորնթացւոց քրքէն ետք: Էջմիածնի Թ. 182:

Յայտնութիւնը տատուածային պաշտամունքի ժամանակ չէր ընթերցուեր:

4. ՀԱՆԳԻՍՏ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ

Յայտնի է, որ Յովհաննու Հանդիսար կանոնական չէր համարուեր Հայոց քով, այլ միայն վաւերական սակայն շատ սիրուած

գրութիւն մ'ըլլալ կը թուի, քանի որ Ս. Գրոց
ցուցակագիրներէն ընդհանրապէս միշտ յա-
ռաջ կը բերուի: Գծուարաւ կը սրահսի նա լիա-
կատար Աստուածաշունչ Մատեաններէն եւ
նոյն իսկ ընդունուած է Ծիսարանի եւ Մաշ-
տոցի մէջ¹⁰⁹: Շատ ուղիղ գիտել կու տայ
Հ. Յ. Գաթըրճեան թէ «որչափ ալ զանազան
տեղեր առնուած գրուած է մեր Հանդիսար,
բուն սկզբնական տեղը, որչափ մեր ծանօթու-
թեան կը հասնի Աստուածաշունչ մատեանն
է: Ասոր վերջը կը գտնենք զանիկա բառական
յաճախ, յերկաթադրէ ի բոլորովին փոխուող
Աստուածաշունչ մատենից մէջ»¹¹⁰: Յով-
հաննու Հանդիսար Նոր Կտակարանի վերջին
գրութիւնը համարուելուն հոգեխօսական
սղակիլը այնքան մեծ եղած է, որ նոյն իսկ
յետոսմոս Յայտնութեան կը տրամադրուի
վերջընքեր տեղին¹¹¹: Հետագային Յայտ-
նութեան եւ Հանդիսարին իրարու ունեցած
սցս նոր ազերսը անխփփա կը պահուի, եւ

¹⁰⁹ Ճաշոց Թ. Գ, Թուղթ 350ա (Տաշեան) «Յով-
հաննու գիշերն ի տէր յերկնիցն զգնու հայրապետն
կամ ի զլիաւորաց քահանայից եւ մոմեղէն ի ձեռս եւ
ի փառս տալն ընթեռնուն Հանդիստ սուրբ առաքելոյն
եւ ապա ասն փառք ի բարձունս Աստուծոյ»: Գահա-
նոյաթաղի ժամանակ արարողութիւններէն վերջ խըն-
դրեսցուք քարոզէն ետք կը կարդացուի Հանդիսար:
¹¹⁰ Հ. Յ. Գաթըրճեան, Հանդիստ Երանելոյն
Յովհաննու, ստուգեալ իրրեւ վաւերական: Վիեննա
1877, էջ 29:

¹¹¹ Թղթակցութիւն Պաւլոսի եւ Կորնթացոց եւ
մեկնութիւն եփրեմի, Zahn, Թարգմանութիւն Հ. Յ.
Տաշեանի, Հանդէս Ամսօրեայ 1891, էջ 218, ծանօթ. 2:

Յայտնութիւնը ուր ալ փոխադրուի անքակ-
կերպով կ'ընկերանայ անոր նաեւ Հանդիսոր,
այսպէս՝ Սարկաւաղ-Այրիվանեցին, Տաթե-
ւացի, Սա. Զիբ, Վիեննայի Թ. 55 եւ 71 ձե-
ռագիրները, ինչպէս նաեւ Վատիկանեան
Մատենադարանի Թ. 1բ¹¹² եւ ի մասնաւորի
Բրիտ. Թանգ. Թ. Add. 19,730:

Տ. ԱՂԵՐՍ ԵՒԹԱՂԻ

Յորդորական այս կարճ գրութիւնը
թէպէտ կապ չունի Նոր Կտակարանի գիր-
քերու հետ եւ Գրոց մաս երբեք չէ հա-
մարուած, սակայն շատ մեծ համբաւ վայել-
ած է նա Հայոց քով եւ անպակաս է հայ
ցուցակներէն ու Նոր Կտակարանի գրչագիր
երկնակներէն: Իբրեւ այսպիսի՝ գրութիւն
կը գտնենք առանց բացատրական Կաթո-
ղիկէ թղթերէն վերջ միշտ Յուդայի թղթին
ծայրը «գրեթէ ամենայն գրչագիրք ընդ մե-
րումս օրինակի աստէն յետ Յուդայի թղթ-
ինցն գնեն զԱղերսն Եւթաղի» (Զօհրատեան,
էջ 746): «Աղերս Եւթաղի զոր եւ ամենայն
գրչագիրք... յարեն ի վախճան թղթոցն
Կաթողիկէից» (Նոյն, էջ 847): Աղերսի եւ
Յուդայի թղթին յարարերութիւնը այն-
քան ամուր է, որ Աղերսը նոյն իսկ ձաչոցին

¹¹² Tisserant Eugenius, Codices Armeni Biblio-
thecae Vaticanae. Romae 1927, էջ 197.

մէջ մուտ կը գտնէ եւ կը կարգացուի Պենտեկոստէի նախորդ չարաթ օրը երբ Յուդայի թուղթը կը վերջանայ ¹¹³ : ԺԵ.—ԺԶ. դարերուն Աղերսը փոխադրուած կը գտնենք բուն Պենտեկոստէի օրը իբրեւ երկրորդ ընթերցուած Դործք Ասաքելոցէն ետք ¹¹⁴ :

¹¹³ ՁԼԼ. 9, ԹՂ. 202ա, 53, ԹՂ. 204 (ՏաշԼան) ԼԷՆ :

¹¹⁴ Տօնացոյց, Վենետիկ 1782, էջ 162: Հմմտ. Չօհրապ, Աստուածաշունչ, էջ 834 ծանօթութիւն :

Resumé

Die Kanonizität der Bücher wird hier nicht behandelt, sondern schlechthin die Reihenfolge.

Es ist unbekannt, ob die Übersetzer der armenischen Bibel eine bestimmte Reihenfolge angenommen hätten. Es ist dies aber mit großer Wahrscheinlichkeit anzunehmen, weil eine sehr verbreitete bestimmte Ordnung der heiligen Bücher im 4. Jahrhundert schon bestanden hat.

Als entgültige Form für die armenische Reihenfolge wird die von P. Johannes Zohrabian in Venedig 1805 herausgegebene armenische Bibel angesehen. Diese ist aber nicht die Reihenfolge der für diese Ausgabe grundlegenden Handschrift, sie ist vielmehr zusammengesetzt nach den meisten Manuskripten, die für die neue Ausgabe ebenfalls benützt wurden.

Nach der Übersetzung der heiligen Bücher wurde eine Anzahl von Werken der heiligen Väter und die Kanones der Konzilien ins Armenische übertragen. Hier finden wir einige Verzeichnisse, die allerdings eine nicht geringe Rolle für den Aufbau der armenischen Reihenfolge der heiligen Bücher gespielt haben.

1. Der LX. (LIX). Kanon des Konzils von Laodicäa, der in der armenischen Übersetzung als der LV. (LIV). gezählt wird, ist eines der ältesten Verzeichnisse. In einigen armenischen Handschriften ist die Aufzählung der Paulinen etwas lückenhaft. Dies wäre aber den Abschreibern zuzuschreiben,

weil es unbekannt ist, daß die fehlenden Bücher jemals als unkanonisch betrachtet wurden.

2. Kanones vom II. Konzil von Antiochien. Diese Kanones sind aus den Werken der heiligen Väter zusammengesetzt, mit auffallend vielen Zitaten aus der Heiligen Schrift, ein Dokument von einer sehr zweifelhaften Authentizität.

3. u. 4. Kanones Apostolorum per Clementem. Der letzte Kanon mit dem Verzeichnis (LXXXV/LXXIV) fehlt in der armenischen Übersetzung derzeit gänzlich, dieser muß aber ursprünglich übersetzt worden sein. Dem armenischen Kanonist Melik-Thangian ist es gelungen, eine armenische Handschrift aus der Bibliothek von Etschmiadzin ausfindig zu machen, wo der erste Teil des Verzeichnisses (altes Testament) noch vorhanden ist. Diesen Teil finden wir in den Kanones des armenischen Konzils von Partaw. Der Kanon, der die Zahl XXIV anführt, ist aus zwei Teilen zusammengesetzt, die ganz verschiedene Bereiche berühren. Der erste Teil ist ein Kanon, betreffend das Sakrament der Ehe, woran das Verzeichnis der Bücher angeknüpft wird, ohne einen neuen Kanon zu bilden. Diese Erscheinung läßt den Verdacht aufkommen, daß dieses Anhängsel nur ein späterer Zuwachs aus einem anderen Werk sein kann; diese Ansicht wird mit der Tatsache bekräftigt, daß der zweite Teil in den Handschriften nirgends einen neuen Kanon bildet.

Der zweite Teil der Kanones der Apostel (Neues Testament) ist aber keineswegs gänzlich verlorengegangen. Der Chronist

Mechithar von Ayriwank¹ führt ein Verzeichnis der neutestamentlichen Bücher, mit einer Überschrift, die Brosset mit „Ou suivant une liste trouvée par Clément“ übersetzt hat. Durch diese Übersetzung bleibt die Frage offen, wer dieser Clemens war? Zahn macht einen Versuch, diesen Unbekannten mit Clemens von Alexandrien zu identifizieren, aber die vorgebrachten Gründe sind nicht stichhaltig, um einen solchen Schluß ziehen zu dürfen. Nach einer besseren Ansicht wäre «*իսկ ըստ գրութեանն Կղեմայ, որպէս Կղիս*» „comme il avait trouvé chez Clément“ zu übersetzen, wodurch der Sinn des Armenischen viel passender wiedergegeben wird. Auf wen bezieht sich hier dieser Satz? Allerdings auf den Vardapeten Sarkawag, dessen Verzeichnis Mechithar kurz vorher angeführt hatte. Es folgt daraus, daß zur Zeit von Sarkawag († 1140) hie und da noch vollständige Exemplare der Kanones der Apostel vorhanden waren.

Im griechischen Text werden die Paulinen schlechthin als *Παυλου ἐπιστολαι δεκατέσσαρ* - angeführt, während sie im Armenischen vollzählig nach den Adressaten angeführt sind. Es ist möglich, daß der armenischen Übersetzung ein viel vollständigerer und älterer griechischer Text als Grundlage gedient hat. Es kann auch durch die Übersetzer oder auch später als Glosse hinzugefügt worden sein.

5. Kanones der Väter, die auf die Apostel folgten. Eine nach der armenischen Übersetzung der Kanones Apostolorum nachgebildete Kanonensammlung in einer Zeit, wo der zweite Teil (Neues Testament) aus dem Verzeichnisse schon abhanden gekommen war.

Von den hl. Vätern sind zu erwähnen:

1. a) Hl. Cyrill von Jerusalem Catechesis IV. 36.

b) Ein zweites Verzeichnis führt Mechithar von Ayriwank' in seiner Homiliensammlung an. Dies scheint eine Zusammenfassung des vorigen Verzeichnisses zu sein, wahrscheinlich von Mechithar selbst.

2. Euthalius' Einführungen in die Paulinen und Apg.

3. Euagrius. Ein Verzeichnis unter diesem Namen finden wir bei Mechithar von Ayriwank'.

4. Eusebius von Cäsarea. In den verschiedenen Abhandlungen seiner Kirchengeschichte.

5. Die Venediger Ausgabe der Werke des hl. Chrysostomus sind an einigen Stellen sehr fragmentarisch, es fehlt deshalb das Verzeichnis, welches im Prolog zum Römerbriefe enthalten war. In einer Handschrift der Mechitharisten-Bibliothek in Wien, Nr. 47, ist dieser Teil erhalten, und er scheint authentischer zu sein als der Text bei Montfaucon, wo die Zählung der Paulinen unvollständig ist.

Von den Verzeichnissen, die armenischen Autoren zugeschrieben werden, sind folgende bekannt:

1. Ananias von Širak. Ein Stichometrisches Verzeichnis nach dem Muster des dem Patriarchen Nicephor zugeschriebenen.

2. Aus dem 11. Jahrhundert ist Georg Vardapet Kał (= der Hinkende), dessen Verzeichnis Gregor, Sohn des Abas, uns überliefert hat. Dieses Verzeichnis ist

dasselbe, welches der h. l. Chrysostomus anführt, mit dem Unterschied, daß dort I. Tim. dem Hebräerbrief vorangestellt ist.

3. In der Handschrift der Mechitharisten-Bibliothek Nr. 320 kommen zwei unbetitelte Verzeichnisse vor. Das erste ist das Euthalianische, während das zweite ein sehr verstelltes Verzeichnis des Chrysostomus ist oder sogar das von Georg Kał stammende. Letzteres scheint viel mehr wahrscheinlich zu sein.

4. Mechithar von Ayriwank' gibt in seiner Chronologie (S. 33) ein Verzeichnis, das einem bestimmten Vardapet Sarkawag zugeschrieben wird. Zahn erblickt hier ein „echt armenisches Verzeichnis aus den Jahren 500—550“, dies ist aber nichts anderes als das vom h. l. Chrysostomus überlieferte Verzeichnis der Paulinen und es ist vorauszusetzen, daß es Sarkawag, auch Georg Kał bekannt sein dürfte, weil der I. Tim. hier ebenfalls dem Hebräerbrief vorangestellt wird.

5. Gregor, Sohn des Abas (13. Jahrhundert), eine Kompilation der Auslegungen der Prologe zu den Büchern des Neuen Testaments, zusammengestellt aus den Werken der heiligen Väter. Dieses Werk ist in sehr wenigen Exemplaren vorhanden. Dazu wurden als Quellen benützt hauptsächlich Chrysostomus, Ephräm, sowie Georg Kał und sehr wahrscheinlich auch Sarkawag. Die Reihenfolge der Prologe ist: Joh., Math.; Mark., Luk., Apg., Pauli 15, Kath. 7. (unter den Paulinen wird der III. Kor. auch mitgerechnet).

6. Mechithar von Ayriwank' (13. Jahrhundert) hat einen Index der kanonischen und unkanonischen Bücher dem Anhang seiner Homiliensammlung beigelegt. Dies ist sehr ähnlich dem Verzeichnis, das er in seiner Chronologie dem Vardapet Sarkawag zuschreibt, ausgenommen die Paulinen, die nach dem Muster des dort angeführten Verzeichnisses von Clemens folgen.

7. Gregor von Tathew kennt in seinem Werk „Buch der Fragen“ 4 Ev. Offb. Dorm. (Johannis), Apg., 7 Kath., 14 Pauli, III Kor. und einen Brief von Thaddäus. Unter diesem Thaddäus kann der katholische Brief des Judas nicht gemeint sein, weil er in den katholischen Briefen schon ausdrücklich genannt wird, es handelt sich hier sehr wahrscheinlich um die Kanones dieses Apostels, wie Arak'el von Siünik', in seinem Gedicht zum Ausdruck bringt.

8. Arak'el von Siünik' gibt ein Verzeichnis in Gedichtform wieder. Die Reihenfolge verrät eine okzidentale Richtung, wie sie im 13. Jahrhundert in den Vulgata-Handschriften vorkommt.

9. Stephanus Dzik's Verzeichnis unterscheidet sich von Zohrab nur dadurch, daß Offb. und Dorm. gleich nach der Apg. angeführt werden und die Paulinen vor den Kath. Briefen stehen.

10. Im armenischen Missale-Lektionarium werden alle neutestamentlichen Bücher, außer Offb., gelesen. Es gibt zwei verschiedene Lektionarien, das alte oder sogenannte hierosolymitanische und das neue

von Gregor Martyrophil. Eine kritische Ausgabe des armenischen Lektionars fehlt noch eine auch etwas mehr eingehende Untersuchung desselben. Es ist deshalb sehr schwer, aus diesem Lektionar Richtlinien für den ursprünglichen Aufbau der heiligen Bücher zu entnehmen, obwohl dies sehr vorteilhaft wäre, weil das alte Lektionar die ursprünglichste Form und Reihenfolge der Bücher enthalten dürfte.

11. Die in späteren Jahrhunderten angeführten Autoren, wie der Katholikos Azarias und die Übersetzung der Bischofsweihezeremonie enthalten die heutige Vulgata-Reihenfolge bzw. die des 13. Jahrhunderts.

II.

1. Evangelien: Math., Mark., Luk. Joh. Diese, bei den armenischen Autoren ausschließlich befolgte Reihenfolge bekräftigt die Annahme von Lyonnet, daß die armenische Übersetzung des Neuen Testaments auf ein θ (= Koridethi) Exemplar und nicht, wie es Maccler zeigen will, auf einen D (= Codex Bezae) Text fußt, der die Reihenfolge Math., Joh., Luk., Mark. führt. Bei Sarkawag-Mechithar und Gregor Sohn des Abas, kommt die Reihenfolge Joh., Math., Mark., Luk. vor. Es ist höchst unwahrscheinlich, hier sahidische oder memphitische Quellen zu erblicken, wie Zahn es glaubt, nachdem seine Vermutung für die Paulinen als ein Verzeichnis des Chrysostomus sich entpuppt hat. Nach einer mehr der Wahrscheinlichkeit entsprechenden Ansicht könnte die ganze

Begebenheit von Sarkawag selbst ausgedacht sein, um besser zwischen den apostoli (Joh., Math.) und apostolici (Mark., Luk.) unterscheiden zu können. Es ist nicht ausgeschlossen, daß Johannes nur deshalb vorangestellt wird, weil, wie es Gregor, Sohn des Abas, sagt, Johannes sein Evangelium „Im Anfange“ vor der Schöpfung beginnt. Bei Gregor wird Johannes sonst immer als der vierte Evangelist genannt.

Im Lektionarium beginnt die aufeinanderfolgende Lesung der Evangelien mit dem Weißen Sonntag. Als erster wird Johannes gelesen. Hier dürfen wir nicht die Reihenfolge Joh., Math., Mark., Luk. vermuten, weil die Messe nur ein Teil der täglichen kirchlichen Zeremonien ist. Somit ergibt sich die Tatsache, daß die Evangelien Math. und Mark. im Vesper des Vorabends und Lukas im Matutin gelesen werden. Nach armenischer Zählung wird der Tag vom Tagesanbruch bis zum folgenden Morgen gezählt, daraus ist zu schließen, daß die Zeit vom Weißen Sonntag bis Pfingsten von den Armeniern als eine große Festzeit gefeiert wurde, weil nur anläßlich der größten Feste die Vorabende zu dem kommenden Tag hinzugerechnet werden.

2. Apostolici.

A. Die Apostelgeschichte steht an den verschiedensten Stellen:

1. A p g. Kath.
2. Ev. Kath. A p g.
3. Ev. Kath. 14 Pauli, A p g.
4. Offb. A p g.
5. Dorm. (Dormitio Joannis). A p g.
6. Keine A p g.

Nr. 1 ist sehr verbreitet, erst vom 13. Jahrhundert an treten die anderen Abweichungen auf.

B. Briefe.

a) Die Katholischen Briefe:

1. Kath. Pauli.
2. Pauli, Kath.
3. Kath. und Pauli untereinander gemischt.
4. Ev. Kath.

Nr. 1 hat den Vorrang.

Die katholischen Briefe untereinander.

1. Jak., Petr., Joh., Jud.
2. Petr., Joh., Jak., Thadd. (= Jud.)
3. Petr., Joh., Jak. (Jud. fehlt)

Außer Nr. 1 sind die anderen ausnahmslos späteren Ursprungs.

b) Paulinen.

Die Zahl der Paulinen wird meistens mit 14 angegeben, manche zählen 15, wodurch III. Kor. auch mitgerechnet wird. Es kommt auch vor, daß die Paulinen schlechthin „die Vierzehn“ genannt werden.

a) Stellung.

1. Kath. Pauli.
2. Ev. Pauli.
3. Offb. Pauli.
4. Dorm. Pauli.

Nr. 1 kommt am meisten vor.

β) Untereinander.

Die den Gemeinden geschriebenen Briefe haben den Vorrang vor den Privaten. Somit:

Röm., I. Kor., II. Kor., Gal., Eph., Phil., Col., I. Thes., II. Thes., Hebr., I. Tim., II. Tim., Tit., Phile.

Das chronologische Verzeichnis von Georg Kaß, Sarkawag und Chrysostomus ist:

I. Thes., II. Thes., I. Kor., II. Kor., Röm., I. Tim. Hebr., Tit., Gal., Eph., Phile., Kol., Phil., II. Tim.

Georg Kaß vertritt die Meinung, im Gegensatz zu Chrysostomus, daß der Hebräerbrief vor I. Tim. geschrieben sei. Die Ausgaben von Oskan, sowie die von Wien, führen zu Unrecht das bei den Armeniern nie eingebürgerte Vulgata-Verzeichnis an, wodurch der Hebräerbrief an die letzte Stelle gerückt wird.

Im Lektionarium wird der Brief Philemon nicht nach der Reihenfolge, sondern am Gedächtnistage von Blasius und Onesimus gelesen.

C. Der Brief der Korinther und die Antwort Pauli werden in der ältesten arm. Übersetzung ganz bestimmt zu den kanonischen Schriften dazugerechnet worden sein, erst als man ihn im Euthalianischen Verzeichnisse nicht vorfand, wurde er als nichtkanonisch abgesondert, er blieb aber immer als authentisch bestehen. Man findet ihn darum sehr oft hinter dem I. Kor., oder hinter den Paulinen. Der III. Kor., wurde noch im 13. Jahrhundert in der Messe gelesen, wie aus einer Handschrift aus dem Jahre 1256 ersichtlich ist.

3. Die Offenbarung des hl. Johannes.

Wir wissen nicht, welche Rangordnung die erste Übersetzung dieser Schrift (wenn

überhaupt dies stattgefunden hat) innegehabt hat. Die von Fr. Mourad herausgegebene zweite(?) Übersetzung stammt aus einer Homilien-Sammlung, wodurch man keinen Schluß für eine Reihenfolge ziehen kann. Die dritte (zweite?) Übersetzung von Nerses v. Lambron, welche heute gebraucht wird, finden wir meistens am Schluß der apostolischen Briefe. Es kommen auch folgende Abweichungen vor:

1. Offb. Ev.
2. Ev. Offb.
3. Apg. Offb.
4. Kath. Offb.
5. Euthalius, Offb.
6. III. Kor. Offb.

4. Dormitio Joannis wird immer dort der Offb. angeschlossen, wo auch die Offb. ihren Platz ändert.

5. Euthalius' Schlußwort der Prologen. Diese Schrif gehört eigentlich nicht zu den hl. Schriften, aber sie ist so verbreitet gewesen, daß sie selbst in der Messe am Vortag zu Pfingsten gelesen wurde. Euthalius folgt immer dem katholischen Brief Jakobs.

(515)

A $\overline{11}$
88205

ԳԻՐՈՒՄ՝ զուխց. Փր. 1.—: